

VADZIM ANIPIARKOU

<http://orcid.org/0000-0001-7058-1275>

Toruń

DRUGI ROZBIÓR I POWSTANIE KOŚCIUSZKOWSKIE W ŚWIEŁE KORESPONDENCJI OTTONA HEINRICHA IGELSTRÖMA*

Abstrakt: Korespondencja Ottona Heinricha Igelströma z Katarzyną II i jej faworytem Płatonem Zubowem nie tylko daje wgląd w szczegóły działań Inflantczyka na stanowisku rosyjskiego generała *en chef* i ambasadora w Rzeczypospolitej w latach 1793–1794, ale pozwala też na lepsze zrozumienie strategii Rosji podczas dławienia powstania kościuszkowskiego wybuchłego w następstwie II rozbioru Rzeczypospolitej. Najważniejszym elementem tej strategii było przeniesienie większości koronnych i litewskich żołnierzy do służby rosyjskiej oraz wykorzystanie w razie potrzeby pozostałego terytorium Rzeczypospolitej jako teatru ewentualnej wojny między Cesarstwem Rosyjskim a Prusami. Plany te pokazują też nieliczenie się Petersburga z politycznymi kosztami osiągnięcia swoich celów, włącznie z ryzykiem wybuchu w Polsce powstania.

Słowa kluczowe: rozbiory Rzeczypospolitej, stosunki rosyjsko-pruskie, sejmiki, redukcja wojsk polsko-litewskich, insurekcja kościuszkowska.

Abstract: Otto Heinrich Igelström's correspondence with Empress Catherine II and her favourite, Platon Zubov, not only provides insight into the details of Igelström's actions as Russian general *en chef* and ambassador to the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1793–1794, but also allows for a better understanding of Russia's strategy during the crushing of Kościuszko's rebellion following the second partition of Poland-Lithuania. The crucial element of this strategy was the transfer of the majority of the Commonwealth soldiers to Russian service and contingency planning for a possible war with the Kingdom of Prussia on the remaining territory of Poland-Lithuania. These plans demonstrate St Petersburg's disregard for the political costs of the achievement of its aims, which included the possibility of a Polish uprising.

Keywords: partition of the Commonwealth, Russian-Prussian relations, sejmiks, reduction of the Polish-Lithuanian army, Kościuszko Uprising.

* Artykuł napisany przy wsparciu finansowym Wydziału Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

„Okres ambasady Igelströma stanowi [–] jeden z najslabiej zbadanych odcinków chronologicznych schyłku XVIII w.” — pisał Łukasz Kądziała¹. Twierdzenie to pozostaje aktualne. Niniejszy artykuł jest próbą wypełnienia owej historiograficznej luki, wprowadza bowiem do obiegu naukowego nieznaną korespondencję Ottona Heinricha Igelströma. W grudniu 1792 r. został on generałem *en chef* wojsk rosyjskich rozlokowanych na terenach Korony i Litwy, a rok później powołano go na ostatniego w historii Rzeczypospolitej rosyjskiego ambasadora². Igelström z racji wagi stojących przed nim zadań prowadził korespondencję regularną i treściwą. Z cyniczną otwartością wyrażał myśli, a przez to i sposób patrzenia rosyjskiej elity. Pisał tak przede wszystkim do faworyta Katarzyny II, Płatona Zubowa (Platon Zubov)³. Zawartość tej korespondencji wiąże się bezpośrednio z szeregiem kluczowych pytań dotyczących polskiej polityki Rosji w okresie drugiego i trzeciego rozbioru: czy drugi rozbiór z jej punktu widzenia był ustępstwem wobec Prus? Dlaczego już w 1793 r. nie dokonano ostatecznego podziału Rzeczypospolitej? Jakie były priorytety Rosjan po zawarciu z Prusami traktatu w styczniu 1793 r.? Czy powstanie kościuszkowskie stanowiło prowokację rosyjską, czy przeciwnie — jego rozpoczęcie można uznać za uzasadnione polityczne?

¹ Ł. Kądziała, *Polsko-pruski traktat handlowy z 9 kwietnia 1794 roku*, w: idem, *Od Konstytucji do Insurekcji. Studia nad dziejami Rzeczypospolitej w latach 1791–1794*, [red. nauk. W. Kriegerseisen], Warszawa 2011 (Prace Naukowe Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego) (pierwodruk artykułu 1989), s. 304.

² Pierwsza nominacja — 25 XI/6 XII 1792, O. Igelström do Katarzyny II, Psków, 27 XI/8 XII 1792, Rossijskij Gosudarstvennyj Arhiv Drevnih Aktov, Moskwa (dalej: RGADA), f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 9–9v; druga — 1/12 XII 1793, Ś.L. Turilowa, *Rosyjscy przedstawiciele dyplomatyczni w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII*, KH 105, 1998, 2, s. 78.

³ Raporty Igelströma z lat 1792–1794 pierwotnie w zasobie Państwowego Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Petersburgu, aktualnie są w RGADA, f. 12, op. 1, nr 217: „Донесения барона Игельстрёма к императрице Екатерине II и князю Платону Zubову во время командования войсками в Польше”, cz. 1–2 (k. 589 i 492). Odwrotna część korespondencji (przede wszystkim listy Zubowa) jest rozproszona i częściowo utracona. Istotny fragment archiwum Zubowa został celowo zniszczony w XIX w., И.В. Курукин, *Последний фаворит. Платон Zubов*, Петербург 2022, s. 10. Udało mi się dotrzeć tylko do pojedynczych depesz faworyta w Archiwum Polityki Zagranicznej Imperium Rosyjskiego (Arhiv Vnešnej Politiki Rossijskoj Imperii, Moskwa, dalej: AVPRI). Reskrypty Katarzyny II do Igelströma od stycznia do listopada 1793 r. odnalazłem w AVPRI, RGADA oraz Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojenno-Historycznym (Rossijskij Gosudarstvennyj Voenno-Istoričeskij Arhiv, Moskwa, dalej: RGVIa), wcześniej opublikowałem je za okres od stycznia do kwietnia 1794 r., *Instrukcje i reskrypty do ambasadorów rosyjskich w Rzeczypospolitej w latach 1772–1794*, oprac. A. Danilczyk, J. Kordel, V. Anipiarkou, S. Łuczak, współpraca Z. Zielińska, Warszawa 2019, s. 341–358.

W historiografii polskiej odpowiedzi na te pytania, o ile w ogóle się pojawiają, mają charakter przypuszczeń, natomiast w historiografii rosyjskiej są częścią propagandy historycznej⁴. Najwięcej kluczowych zagadnień polityki Rosji wobec Rzeczypospolitej po Sejmie Czteroletnim omawia licząca z górą sto lat praca Amerykanina Roberta H. Lorda, który jednak nie korzystał z materiałów wyżej przywoływanych. Opierał się on niemal w całości na korespondencji dyplomatycznej, okres zaś ambasady Igelströma (styczeń–kwiecień 1794) wypadł z jego badań nad drugim i trzecim rozbiorem, podobnie jak materiały dotyczące Igelströma o charakterze wojskowym z 1793 r.⁵ Źródła te natomiast zmieniają dotychczasowe opinie na temat zamiarów Rosjan. Niniejszy artykuł stanowi głos w dyskusji o szansach przetrwania Rzeczypospolitej po przegranej wojnie 1792 r.

Stosunki Rosji z Prusami: między partnerstwem a rywalizacją

Ponieważ decyzja o wysłaniu Igelströma do Rzeczypospolitej była powiązana ze zbliżającym się rozbiorem, w pierwszych miesiącach 1793 r. najważniejszym wątkiem jego korespondencji stały się uzgodnione między Rosją i Prusami działania militarne — blokowanie wojsk polsko-litewskich, aby zapobiec oporowi zbrojnemu przeciwko aneksji i ułatwić uzyskanie pełnej kontroli na terenach oderwanych od Rzeczypospolitej. Na ziemiach, które miały się stać drugim zaborem rosyjskim, zadanie to Katarzyna II powierzyła gen. Michaiłowi Kreczetnikowowi (Mihail Krečetnikov). Igelström objął funkcję generała *en chef* na pozostałym obszarze Rzeczypospolitej, poza tym, który przeznaczono dla Prus. Do Warszawy przybył 20 stycznia 1793 r.⁶ Najprawdopodobniej jeszcze przed wyjazdem z Pskowa (był tam generałem-gubernatorem) został zaopatrzony w wytyczne zawarte w reskrypcie z 8/19 grudnia 1792 r., powtórnie datowanym na 6/17 stycznia 1793 r.⁷ Katarzyna II

⁴ Exempla gratia: T. Cegielski, Ł. Kądziela, *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*, Warszawa 1990, s. 240 nn.; R. Butterwick, *Światło i płomień. Odrodzenie i zniszczenie Rzeczypospolitej (1733–1795)* Kraków 2022 (oryg. ang. 2020), s. 448 nn.; П.В. Стегний, *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795*, Москва 2002, s. 282–357, 412–418.

⁵ R.H. Lord, *Drugi rozbiór Polski*, Warszawa 1984 (oryg. ang. 1915). Nazwisko Igelströma pojawia się tam tylko cztery razy.

⁶ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 12/23 I 1793, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 26.

⁷ Katarzyna II do O. Igelströma, 6/17 I 1793, AVPRI, f. 80: Varšavskaâ missiâ, op. 1, nr 1491, k. 6–11v. W AVPRI, f. 5: Sekretne mneniâ KID (Секретные мнения К[оллегии])

przedstawiła tam swoją decyzję o rozbiórce jako ustępstwo wobec króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II, konieczne dla kontynuowania przezeń działań wojennych przeciwko Francji. Wyłącznie ta część reskryptu została opublikowana w języku niemieckim i rosyjskim⁸ i do dziś stanowi kamień węgielny rosyjskiej narracji historycznej⁹. Nie jest natomiast znana w historiografii główna część reskryptu, w której nakazano wojskom rosyjskim aktywne, wspólne z Prusami zaangażowanie w przygotowanie rozbioru. Przede wszystkim rosyjskie oddziały winne były niezwłocznie opuścić tereny, które miały przypaść Fryderykowi Wilhelmowi II. Z zachodniej części Korony Igelström przeniósł je za Wisłę — stworzono w ten sposób przestrzeń dla wejścia armii pruskiego gen. Wicharda von Möllendorffa. Inne korpusy wojsk rosyjskich, stacjonujące w województwach podlaskim, wileńskim i brzeskim, przeniesiono na tereny, które miały zostać zaanektowane przez Rosję, pod dowództwo Kreczetnikowa¹⁰. W reskrypcie podkreślano, że relokacji należy dokonać pod różnymi pretekstami (braki w prowiancie i furażu, zagrożenie ze strony Turcji itp.), aby w przyszłości nikt nie wątpił, że Katarzyna II do rozbioru została zmuszona. Igelström zapewniał Zubowa, że ruchy armii obejmą wszystkie powierzone mu jednostki, co miało służyć dezinformacji targowickiego kierownictwa. Zadanie wprowadzenia w błąd Generalności powierzono także nowemu ambasadorowi rosyjskiemu, Jakobowi Sieversowi (Âkov Sivers)¹¹.

Współdziałanie militarne Rosji i Prus, oceniane na podstawie fragmentów korespondencji Sieversa i Igelströma z Möllendorffem, jest różnie interpretowane. Bogusław Dembiński, idąc za dawniejszą historiografią, przypisywał Prusakom główną rolę w drugim rozbiórce, uznając, że Igelström w stosunku do Möllendorffa pełnił w zasadzie funkcję młodszego asystenta, gotowego „do wszelkich ustępstw, aby utrzymać

И[ностранных] Д[ел]), op. 1, nr 589, k. 35–37, znajduje się inna kopia reskryptu — bez różnic tekstowych — z 8/19 grudnia 1792 r. Powodem zmiany dat mogła być intencja Katarzyny II zatajenia faktu, że decyzja o rozbiórce zapadła przed zakończeniem negocjacji z Berlinem w styczniu 1793 r.

⁸ K.L. Blum, *Ein russischer Staatsmann. Des Grafen Jakob Johann Sievers Denkwürdigkeiten zur Geschichte Rußlands*, t. 3, Heidelberg–Leipzig 1858, s. 456–458; Н.И. Костомаров, *Последние годы Речи Посполитой*, Санкт-Петербург 1870, s. 541–542.

⁹ П.В. Стегний, op. cit., s. 412.

¹⁰ O. Igelström do Katarzyny II, Warszawa, 21 I/1 II 1793, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 51–55v, tu załączone trasy marszu i punkty nowej dyslokacji wojsk rosyjskich.

¹¹ Według Świetłany L. Turilowej, op. cit., s. 78, Sievers pełnił obowiązki ambasadora od 6 grudnia 1792 r. (ukaz o nominacji) do 28 grudnia 1793 r. (ostatnia audyencja); na temat jego misji: *Instrukcje i reskrypty*, s. XXII–XXIII, tamże literatura przedmiotu.

pełną harmonię między dwoma dworami i wodzami”¹². Łukasz Kądziała udowodnił jednak, że prawdziwym dyrygentem w realizacji drugiego podziału były nie Prusy, lecz Rosja. Sievers i Igelström przyjęli role mediatorów, których decyzjom podporządkowali się zarówno Prusacy, jak i strona polska. W tym celu rozpowszechniono fałszywą informację, jakoby w traktacie o nowym rozbiórze granice Rzeczypospolitej nie były ostatecznie ustalone. Pod tym względem Rosja aż do czasu zakończenia sejmu grodzieńskiego odgrywała w oczach Polaków rolę jedynej siły, która była w stanie zatrzymać dalszy marsz wojsk pruskich — groźba zajęcia przez nie kolejnych terenów stanowiła instrument szantażu w rękach Sieversa¹³. Kądziała podawał przykłady, jak latem 1793 r. Möllendorff przemieszczał pruskie pododdziały wedle wskazówek ambasadora Rosji, który wykorzystywał to jako środek nacisku na sejm w celu legitymizacji gwałtu rozbiorowego¹⁴.

Korespondencja Igelströma pozwala na lepsze zrozumienie zarówno taktyki, jak i strategii Rosji, pokazuje bowiem, że nad Newą stosunek do Prus, mimo współpracy w Rzeczypospolitej, miał także oblicze rywalizacji militarnej i głębokiej nieufności, datującej się od czasów Sejmu Czteroletniego. Reskrypty Katarzyny II były nadal przepełnione niepochlebnymi komentarzami pod adresem Fryderyka Wilhelma II. Imperatorowa niejednokrotnie zwracała Igelströmowi uwagę na różnice w sojuszach łączących Rosję z Prusami i z Austrią. Berlin traktowano nad Newą jako alianta tymczasowego i niepewnego¹⁵. Jaki wpływ praktyczny miało to na działania Rosjan, najlepiej świadczą teksty projektów wojskowych, przesłanych do Petersburga przez Igelströma jesienią 1793 r. Zubow nakazał generałowi *en chef*, aby wypracował projekt wojny obronnej Rosji przeciw Prusom na pozostałych po podziale terenach Rzeczypospolitej¹⁶. W liście dwukrotnie podkreślano, że tę część sekretnej korespondencji należało trzymać w „nieprzenikalnej dla nikogo tajemnicy”, aby „nie pomnożyć zmartwień” Fryderyka Wilhelma II i „nie odciągnąć

¹² B. Dembiński, *Z dziejów okupacji pruskiej w r. 1793 (Z listów Igelströma do Moellendorffa)*, PH 1, 1905, 3, s. 395.

¹³ Ł. Kądziała, *Polityczne znaczenie pruskiej okupacji granicznych w 1793 roku*, w: idem, *Od Konstytucji*, s. 238–250; podobny szantaż Rosjanie stosowali w przeddzień powstania kościuszkowskiego, zob. niżej przyp. 110.

¹⁴ Ibidem, s. 245.

¹⁵ *Instrukcje i reskrypty*, s. 235, 242–243, 245–246, 349, 350–351.

¹⁶ „Не должно упустить нам из виду всё то, что подлинно в случае могущих быть неприязненных от Пруссии намерений может охранить Польшу, а тем самым закрывать всё протяжение пределов наших”, P. Zubow do O. Igelströma, Petersburg, 20/31 X 1793, AVPRI, f. 5, op. 1, nr 589, k. 281.

go od wojny francuskiej”¹⁷. Odpowiedź Igelströma (co charakterystyczne, w postaci nie jednego projektu, a dwóch — działań obronnych i ofensywnych¹⁸) uwidacznia, że w manewrach wokół Rzeczypospolitej Rosjanie opierali się na scenariuszu bliskiej klęski militarnej rewolucyjnej Francji i odbudowie tam monarchii. Konsekwencją byłby powrót starych koalicji — konfrontacji Rosji (w sojuszu z Austrią) z Prusami, Szwecją i Turcją (przy wzajemnej neutralności Anglii i Francji)¹⁹. Zapalnikiem wojny miałoby się stać dążenie Berlina do dalszych nabytków w Rzeczypospolitej i determinacja Rosji, aby sobie pozostawić wyłączne decydowanie o losach kadłubowej Polski. Zakładano jednak, że wojnę przeciwko Rosji Prusy rozpoczną dopiero po zakończeniu batalii francuskich czy po jednostronnej z nich rezygnacji. Aby oddalić działania wojenne „nie tylko od regionów rosyjskich, ale nawet od ich granic”²⁰, nad Nową zamie-

¹⁷ „Для лучшего открытия системы сей препровождаю вам особую записку [—], повторяя вам убедительнейшую просьбу мою хранить содержание оной в глубочайшей тайне [—] Покуда не объяснится, на что решится прусской король, нужна крайняя осторожность, чтобы не умножить беспокойств его и не отвлекать его от войны французской [wyróżnienie — V.A.], а потому и надеяться должно, что слух о выступе войск наших из Польши его успокоит”, *ibidem*, k. 282–282v. Patrz również przyp. 20.

¹⁸ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 16/27 XI 1793, *ibidem*, k. 287–288, aneksy: „Мнение об обороне Польши против Пруссии”, k. 289–296, „Мнение, каким образом из оборонительного положения перейти в наступательное”, k. 297–304.

¹⁹ Początek projektu: „По нынешнему положению [chodzi o traktat przyjaźni — V.A.] Российской империи с Речью Посполитой Польской государство Прусское не может иначе предпринимать намерения вступить вооружённою рукою в Польшу и делать в оной себе приобретения, как с согласия России, в противном же случае в тоже самое время объявляет войну и России. На таковое предпрятие не может Пруссия инако решиться, как тогда только, когда ни с которой стороны по Европе не будет объята другою войною и пользовалась бы миром и спокойствием, но и тогда не может она к сей войне приступить без могущественных союзников. Оными по теперешним в Европе обстоятельствам быть могут только Швеция и Турция, ибо за утвердительно принять должно, что австрийский двор никогда не может смотреть спокойным оком на распространение сил и могущества Пруссии, кольми же паче способствовать в оном, а Англия, будучи занята восстановлением спокойствия во Франции, уповательно не приступит вмешиваться в новые распри, доколе не успеет в достижении нынешней своей цели. Когда же и устроит Францию вновь монархию, и она воспримет по-прежнему место в равновесии Европы, то и тогда Англия будет пеших с Россиею быть в согласии, к предупреждению, дабы Франция с Россиею и Австриею не вошла в союз”, *ibidem*, k. 289–289v.

²⁰ „Сообщая вам сии намерения, клонящиеся ко утверждению навсегда власти российской над Польшею, к отдалению войны не токмо от областей российских, но даже и от пределов оных [wyróżnienie — V.A.], наиубедительнейше прося [w znaczeniu «прошу»] Вас оставить сие в наиглубочайшей и непроницаемой никому тайне”, P. Zubow do O. Igelströma, Petersburg, 20/31 X 1793, *ibidem*, k. 281.

rzano wykorzystać świeżo podpisany (16 X 1793) traktat przyjaźni z Rzeczpospolitą i resztę jej terytorium jako teren buforowy, z twierdzami i umieszczonymi w nich rosyjskimi garnizonami (w każdym od 2 do 5 tys. żołnierzy)²¹. Kolegium Wojskowe skierowało w tym celu do Igelströma gen. mjr. Piotra van Suchtelena (Petr Suhtelen), aby możliwie dyskretnie opisał stan owych twierdz²². Osłabić zaś czujność strony pruskiej miało wyprowadzenie części wojsk rosyjskich w granice drugiego zaboru²³.

Ostoją rosyjskich fortyfikacji na zachodzie winien stać się Zakroczym, który w styczniu 1793 r., wbrew traktatowi petersburskiemu, został zajęty przez wojska pruskie, a w lutym tegoż roku opuszczony przez nie pod presją strony rosyjskiej, która wprowadziła tam własnych żołnierzy²⁴. Za inne kluczowe posterunki Igelström uważał Grodno, Kowno i Mitawę. Planował także rozmieścić sześć „małych fortyfikacji” oraz następną linię obrony Imperium, rozciągającą się od Brześcia i Dubienki, obejmującą dalej twierdze i fortyfikacje już na terytorium drugiego zaboru (Pińsk, Nieśwież, Głębokie)²⁵.

W jeszcze większym stopniu tarcia między Rosją a Prusami — chociaż niewychodzące przeważnie poza tajną rosyjską korespondencję dyplomatyczną — dały o sobie znać na początku insurekcji kościuszkowskiej. Dla obu stron było już jasne, że państwo polsko-litewskie dożywa swych dni, zatem przedmiotem kalkulacji pozostawały koszty przypadające na każdą ze stron podczas tłumienia insurekcji oraz zakres planowanych nabytków terytorialnych. Przejawiło się to w ponawianych kilkakrotnie rozkazach Katarzyny II, aby Igelström trzymał wojsko rosyjskie bliżej granicy z 1793 r. i za bardzo się nie przejmował działaniami powstańczymi na lewym brzegu Wisły, za który to obszar odpowiadali Prusacy. Sytuacją idealną dla Rosji było jak największe ich uwikłanie w tłumienie powstania, w taki sposób, aby główny ośrodek insurekcji znajdował się możliwie blisko pruskich granic. Dlatego w przypadku pojawienia się oddziałów powstańczych na prawym brzegu Wisły Igelström, wedle reskryptu z 31 marca 1794 r., mógł ograniczyć się do wypchnięcia ich na drugi brzeg. Dawało to Rosji podwójną korzyść: przerzucało trud stłumienia insurekcji na wojska pruskie oraz nie pozwalało Berlinowi

²¹ Ibidem, k. 282v; „Мнение об обороне Польши против Пруссии”, ibidem, k. 293v.

²² P. Zubow do O. Igelströma, Petersburg, 20/31 X 1793, ibidem, k. 281v–282v.

²³ Patrz przyp. 17.

²⁴ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 21 I/1 II, 5/16 II 1793, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 56–56v, 100v (w 1795 r. Zakroczym został w zaborze pruskim).

²⁵ „Мнение об обороне Польши против Пруссии”, AVPRI, f. 5, op. 1, nr 589, k. 291–293.

przesunąć oddziałów zbyt daleko w głąb Rzeczypospolitej²⁶. Na samym początku powstania Katarzyna II surowo zabroniła przenoszenia jakichkolwiek pododdziałów wojsk rosyjskich ze wschodu do Warszawy bez jej uprzedniej zgody²⁷. Natomiast w ostatnim reskrypcie do Igelströma, datowanym na 16 kwietnia 1794 r., wyrażała przekonanie, że ewentualne zdobycie przez powstańców polskiej stolicy, z racji jej niewielkiej odległości od pruskich granic, będzie miało znacznie bardziej negatywne następstwa dla Fryderyka Wilhelma II niż dla niej samej. To z kolei winno pobudzić króla Prus do działań szybszych i bardziej zdecydowanych²⁸. Był to w zawołany sposób sformułowany rozkaz, aby Igelström wraz z wojskiem opuścił stolicę. Ambasador nie zdążył jednak wprowadzić go w czyn. Nazajutrz po ekspedycji reskryptu z Petersburga powstańcy wyzwolili Warszawę. Igelström wprawdzie uniknął niewoli, ale utracił znaczący wpływ na bieg wydarzeń.

Rosja, rywalizacja stronnictw i ostatnie sejmiaki w Rzeczypospolitej

Interwencja 1792 r. i następnie wyjazd za granicę najbardziej znanych przeciwników Rosji spośród wojskowych i działaczy Sejmu Czteroletniego przywróciły komfortową dla Petersburga sytuację konfrontacji dwóch prorosyjskich stronnictw w Rzeczypospolitej — przywódców konfederacji targowickiej i zwolenników króla. Jak sugerował Igelström, w walce o zachowanie przychylności Katarzyny II obie grupy będą musiały z góry wyrazić zgodę na zbliżający się rozbiór. W jednym z pierwszych raportów — z Grodna, w drodze do Warszawy — Igelström informował, że większość członków Generalności, znienawidzona przez społeczeństwo, raczej „chce być poddanymi Jej Cesarskiej Mości, [–] niż pozostawać pod panowaniem polskim”. Przywódcy konfederacji litewskiej, Szymon i Józef Kossakowscy, zapewniali, że gotowi będą akceptować każdy krok

²⁶ Katarzyna II do O. Igelströma, [Petersburg] 20/31 III 1794, w: *Instrukcje i reskrypty*, s. 351–352; W. Tokarz, *Warszawa przed wybuchem powstania 17 kwietnia 1794 roku*, Oświęcim 2018, s. 200–201.

²⁷ Katarzyna II do O. Igelströma, Petersburg, 30 III/10 IV 1794, w: *Instrukcje i reskrypty*, s. 353; L. Buchholtz do Fryderyka Wilhelma II, Warszawa, 22, 25, 29 III 1794, w: *Powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji posła pruskiego w Warszawie. Listy Ludwika Buchholtza do Fryderyka Wilhelma II (styczeń–czerwiec 1794 r.)*, wyd. H. Kocój, Warszawa 1983, s. 78, 82–84, 86–89.

²⁸ Katarzyna II do O. Igelströma, [Petersburg], 5/16 IV 1794, w: *Instrukcje i reskrypty*, s. 357.

dworu rosyjskiego, więc „bez wątpienia obaj naszymi partyzantami będą; obaj, jak się wydaje, myślą tylko o własnych kieszeniach”²⁹. Kilka dni później w Warszawie w analogiczny sposób „ujawniali” przed Igelströmem swoje intencje przedstawiciele obozu królewskiego. „Wszyscy tutejsi wielmoże — relacjonował Inflantczyk — którzy są w partii przeciwnej [tzn. ludzie bliscy królowi — V.A.], nie wiem, czy z nienawiści do Konfederacji Generalnej, czy zmęczeni pozostawaniem w obecnym bezładzie, wyraźnie ujawniają, że pragną podziału Polski i uzyskania przez to spokoju”³⁰. Choć oświadczenia te trzeba przyjmować krytycznie (mówiono to, co Rosjanin chciał usłyszeć), można się zgodzić z opinią, że żadna z sił politycznych w Rzeczypospolitej nie była w stanie przeciwdziałać zamiarom rozbiorców. Igelström jednak przedstawiał sytuację, akcentując kwestie wojskowe i nie zwracając uwagi na wiele mniej oczywistych aspektów politycznych. Dowodów na to dostarcza przebieg sejmików poselskich.

Na dwa dni przed wyborami posłów na sejm grodzieński (27 V 1793) Igelström wysłał do Petersburga wykaz sejmików i oddelegowanych do ich kontroli rosyjskich jednostek wojskowych z nazwiskami dowodzących oficerów³¹. Jak wynika z tego zestawienia, wszystkie zgromadzenia w Koronie odbywały się w obecności wojsk rosyjskich; w Wielkim Księstwie Litewskim generał *en chef* w ostatniej chwili zrezygnował z tego środka, powołując się na lojalność wobec Rosji Kossakowskich (przysporzyło to później problemów Sieversowi i wyraźnie odbiło się na sejmie)³². Duże jednostki rosyjskie znajdowały się w sześciu miastach koronnych: Krakowie, Opatowie, Lublinie, Chełmie, Węgrowie i Warszawie (z okolicami); wszędzie tam, poza Krakowem i Węgrowem, odbywały się sejmyki. Na pozostałe zaś 18 zgromadzeń, odbytych w miejscach, gdzie nie było

²⁹ O. Igelström do P. Zubowa, Grodno, 5/16 I 1793, oryg. ros. w: В. Аниперков, „Наши партизаны”. Личность и служебная карьера Шимона Коссаковского в свете российской дипломатической и военной корреспонденции (1790–1794 гг.), „XVIII amžiaus studijos”, 7: „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Giminė. Bendrija. Grupuoė” 2021, s. 116–117.

³⁰ „Все здешные вельможи, в противной партии состоящие, не знаю, по ненависти ли к Генеральной конфедерации, или скучив уже пребыть далее в настоящей расстройке, явно обнаруживают, что они желают разделения Польши, и обретения чрез то спокойствия”, O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 29 I/9 II 1793, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 88v; por. Ł. Kądziała, *Opcja grodzieńska*, w: idem, *Od Konstytucji*, s. 167–180.

³¹ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 14/25 V 1793 (aneks), RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 224–227, zob. tabelę 1.

³² O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 25 V/5 VI 1793, ibidem, k. 241v. Więcej na ten temat: В. Аниперков, „Наши партизаны”, s. 121 nn.

stałych kwater żołnierzy rosyjskich, wojska wysyłano z sześciu wymienionych miast³³. Jeśli chodzi o liczbę i rodzaje oddziałów, to w Proszowicach, Łucku, Drohiczynie, Mielniku i Brańsku były to szwadron dragonów i regiment piechoty z jednym działem artyleryjskim, w innych miejscach tylko regiment piechoty (najczęściej grenadierzy) z jednym działem lub tylko szwadron lekkiej kawalerii. Wszędzie też używano kozaków jako kurierów. W efekcie do każdego z sejmików koronnych poza miejscami stacjonowania wojsk rosyjskich wysłano od 150 do 400 żołnierzy. Taka liczba nie tylko zapewniała przewagę militarną nad zgromadzoną szlachtą, ale w kilku przypadkach, opisanych przez Wacława Tokarza, przewyższała liczbę uczestników obrad³⁴. Dlaczego zatem wybrano posłów, których działania na sejmie 1793 r. okazały się sprzeczne z oczekiwaniami i celami Sieversa?

Jak pokazuje wykaz Igelströma, w przededniu sejmików skład izby poselskiej został w dużej mierze określony: częściowo poprzez wyznaczenie do funkcji poselskich konkretnych osób, a w większym stopniu – poprzez powierzenie kontroli wyborów zaufanym. Na czele tych ostatnich znaleźli się Szymon Kossakowski, hetman wielki litewski od 1793 r., który miał wpływ na wybór 60 posłów litewskich³⁵, Piotr Ożarowski, hetman wielki koronny od 1793 r., z zadaniem przeprowadzenia wyboru 15 posłów w województwach krakowskim i sandomierskim, oraz zastępca marszałka konfederacji targowickiej, gen. mjr Antoni Pułaski, mający zdecydować o wyborze 10 posłów w województwach wołyńskim i czernihowskim. Stworzono w ten sposób zawiązek faksji hetmańskich, które stały się główną przeciwwagą dla Sieversa na sejmie.

W tabeli 1 wskazano nazwiska 31 posłów, w tym 19 z 20 reprezentantów województwa mazowieckiego (gdzie wyłoniło największą w porównaniu z innymi województwami liczbę opozycjonistów, tzw. zelantów). Tylko dwóch z nich (P. Gostkowskiego i T. Skarżyńskiego) brakowało na liście Igelströma, cała zaś reszta (J. Rakowski, J. Chojnowski, D. Mikorski,

³³ Z Warszawy (z okolicami) wojska rosyjskie wysłano na sejmiki województwa mazowieckiego (do Czerska, Wizny, Czerwińska, Zakroczymia, Ciechanowa, Łomży, Różana, Liwu, Nura), także do Nowego Miasta i Mławy, z Krakowa do Proszowic, z Chełma do Dubienki i Włodzimierza, z Lublina do Łucka, z Węgrowa do Drohiczyna, Mielnika i Brańska, zob. tabelę 1.

³⁴ W. Tokarz, *Milczkowie sejmowi*, „Przegląd Współczesny” 6, 1927, 23, s. 48–49; por. Olszewski[?] do I. Potockiego, Warszawa, 29 V 1793, w: *Tajna korespondencja z Warszawy 1792–1794 do Ignacego Potockiego. Jan Dembowski i inni*, oprac. M. Rymszyńska, A. Zahorski, Warszawa 1961, s. 197.

³⁵ Listę posłów podał: D. Hławajski, *Sejm grodzieński roku 1793. Ostatni sejm Rzeczypospolitej Polskiej*, Poznań 1872 (oryg. ros. 1870), s. 342–348. Uwagi na ten temat: J. Knapik, *Wątki biblijne na sejmie w Grodnie w 1793 roku*, „Nasza Przyszłość” 98, 2002, s. 366.

K. Bogucki, A. Ciemniowski, J. Krasnodębski) figuruje w tabeli, tj. została wybrana przy pomocy wojsk rosyjskich³⁶.

Jako dyrektorów sejmików wskazano marszałków lokalnych konfederacji targowickich. Zapewne w przekonaniu Rosjan powinni oni byli nie dopuścić do zaangażowania się Stanisława Augusta w kampanię poselską, w rzeczywistości efekt był odwrotny: uchylono dworowi drzwi do oddziaływania na sejmiki, gdyż rok wcześniej król wpłynął na utworzenie i ustalenie grona marszałków i konsyliarzy części (na Mazowszu – większości) konfederacji lokalnych³⁷.

„Sejmiki [– –] odbyły się pomyślnie, jak się spodziewano, i w absolutnym spokoju, tak że nigdzie nie były widoczne ani działania króla i jego rodziny, ani intrygi i sugestie partii patriotycznej, [– –] a dzięki jednomyślnemu wszędzie ich zakończeniu możemy mieć nadzieję, że i sejm odbędzie się bez żadnego hałasu i niezgody”³⁸ – ten raport Igelströma pokrywał się z pierwotnymi nadziejami Sieversa, który planował zakończyć obrady sejmu w ciągu 14 dni³⁹. Jest oczywiste, że dziesięciokrotne wydłużenie tego terminu, czyli pięć miesięcy obrad, kosztujących ambasadora wiele nerwów, było następstwem widocznych luk w rosyjskim systemie kontroli wyborów poselskich.

W styczniu 1794 r., przekazując Igelströmowi sprawy ambasadorskie, Sievers pozostawił mu też charakterystykę głównych postaci sceny politycznej oraz obraz relacji z nimi w okresie kampanii poselskiej i sejmu grodzieńskiego⁴⁰. Stanisław August wedle negatywnej opinii cesarzowej był postacią, wobec której należało mieć dystans, więc Sievers wolał przypomnieć Igelströmowi kontakty króla z poszczególnymi zelantami, a ukryć bliskość monarchy z politykami, na których sam na sejmie się opierał

³⁶ Na temat posłów i kampanii wyborczej na Mazowszu, Olszewski? do I. Potockiego, Warszawa, 25 V 1793, w: *Tajna korespondencja*, s. 195–196; B. Dymek, *Posłowie mazowieccy na sejmie grodzieńskim 1793 roku*, „Rocznik Mazowiecki” 25, 2013, s. 33–51.

³⁷ W. Smoleński, *Konfederacja targowicka*, Kraków 1903, s. 260–269, 284–293; D. Rolnik, *Szlachta koronna wobec konfederacji targowickiej (maj 1792 – styczeń 1793)*, Katowice 2000, s. 78–110.

³⁸ „Сеймики [– –] произведены с желаемым успехом и тишиною совершенно так, что нигде не было примечено действий как королевских и его фамилии, так и Патриотической партии интриг и внушений к разрыву спокойствия [– –], а по сему повсеместно единогласному их окончанию можно надеяться, что и сейм произведен будет без всякого шума и раздора”, O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 25 V/5 VI 1793, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 241–241v.

³⁹ Ł. Kądziała, *Między zdradą a służbą Rzeczypospolitej. Fryderyk Moszyński w latach 1792–1793*, Warszawa 1993, s. 138.

⁴⁰ J. Sievers do O. Igelströma, Grodno, 28 I 1794, w: J.J. Sievers, *Jak doprowadziłem do drugiego rozbioru Polski*, oprac. B. Grochulska, P. Ugniewski, Warszawa 1992, s. 183–190.

Tabela 1. „Układ” sejmików 1793 r. podany przez O. Igelströma (tłum. z jęz. rosyjskiego — V.A.)

Miejsce obrad, województwo	Dyrektor sejmiku lub osoba odpowiedzialna za sejmik przed dworem rosyjskim	Przyszli posłowie i ich liczba	Skład i jakie oddziały wojska rosyjskiego wystiano na sejmik	Dowodzący oficer rosyjski, jednostka wojskowa
Proszowice , krakowskie	[Piotr] Ożarówski, gen. [lejt]	--- (wyznacza P. Ożarówski)	8 z Krakowa: szwadron dragonów, rota piechoty z jedną armatą, kilku kurierów-kozaków	ks. Włodzimierz Dołgorukow, ppłk Smoleńskiego Pułku Dragonów
Opatów , sandomierskie	[Teofil] Załuski, kasztelan [buski]	--- (wyznacza P. Ożarówski, T. Załuski)	7 oddział z Opatowa	[Fiodor von] Böhm, ppłk i kawaler Nowgorodzkiego Pułku Piechoty ⁴¹
Lublin , lubelskie	Miączyński [Kajetan, marszałek konfederacji lubelskiej?]	--- (wyznacza Miączyński)	6 korpus z Lublina	[Wasilij] Krasno-Miłaszewicz, gen. mjr i kawaler [Orderu Świętej Anny 3 klasy]
Chełm , ruskie	[Franciszek] Kunicki, podkomorzy [chełmski, konsyliarz konfederacji]	[Fr.] Kunicki; [Antoni] Węgleński, starosta [chełmski, konsyliarz konfederacji], czy [Antoni Aleksy] Suffczyński, zięć A. Pułaskiego ⁴²	[2] oddział z Chełma	[Fiodor] Engelhardt, ppłk Smoleńskiego Pułku Dragonów

⁴¹ Imiona oficerów rosyjskich podaje w nawiasach według: O. Igelström do P. Zubowa (aneks do listu), 25 V/5 VI 1793, z prośbą o wynagrodzenie udziału wojskowych rosyjskich w sejmikach, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 242–243.

⁴² Na posłów obrano Franciszka Kunickiego i Antoniego A. Suffczyńskiego.

Dubienka, bełskie	[Józef Joachim] Komorowski, kasztelan [bełski]	Kotowski [Wiktor?] szambelan, Jan Węgliński ⁴³	[4]	z Chełma rota piechoty z jedną armatą, kilku kurierów-w-kozaków	[Karl] Buchholz, sekund major Smoleńskiego Pułku Dragonów
Łuck, wołyńskie	[Antoni] Pułaski, marszałek [zastępca szefa konfederacji targowickiej]	--- (wyznacza A. Pułaski)	6	z Lublina: szwadron dragonów, rota piechoty z jedną armatą, kilku kurierów-w-kozaków	[Wasilij] Ostrożskij, ppłk i kawaler Jekatierinosławskiego Pułku Grenadierów
Włodzimierz, czernihowskie			4	z Chełma: szwadron dragonów, rota piechoty z jedną armatą, kilku kurierów-w-kozaków	[Aleksiej] Traskin, sekund major Sybirskiego Pułku Grenadierów
Drohiczyn	[Józef Kajetan] Ossoliński, kasztelan [podlaski]	---	6	z Węgrowa: do każdego miasta po szwadronie dragonów, rocie piechoty z jedną armatą oraz kilku kurierów-w-kozaków	gen. gawaltherr [Osip] Łykoszyn
Mielnik	[Adam] Szydłowski, starosta [mielnicki], marszałek [konfederacji mielnickiej]	(wyznaczają dyrektorzy sejmików)			[Gustaw] Stackelberg, ppłk i kawaler Jamburskiego Pułku Karabinierów
Brańsk	plenipotent [J.K.] Ossolińskiego				Aleksiej Titow, sekund major Dnieprowskiego Pułku Karabinierów

⁴³ W Dubience obrano nie dwóch posłów, a czterech — innych niż podał Igelström: Kajetana Cieszkowskiego, marszałka konfederacji bełskiej, Józefa Wojnę Orańskiego, chorążego bełskiego, Franciszka Dunina Łaskarzewskiego, konsyliarza konfederacji bełskiej oraz Cypriana Rokossowskiego, rotmistrza kawalerii narodowej.

Tabela 1. cd.

Miejsce obrad, województwo		Dyrektor sejmiku lub osoba odpowiedzialna za sejmik przed dworem rosyjskim	Przyšli posłowie i ich liczba		Skąd i jakie oddziały wojska rosyjskiego wysłano na sejmik	Dowodzący oficer rosyjski, jednostka wojskowa
mazowieckie	Czersk	Boski [Paweł Piotr, marszałek konfederacji mazowieckiej?]	[Tadeusz] Staniszewski, [Jan] Ostroróg hr.	[2]	z korpusu z Warszawy i okręgów: do niektórych miast po szwadronie jazdy lekkiej, do pozostałych po rocie grenadierów z jedną armatą i kilkoma kurierami-kozakami	[Piotr] Tolstoj, ppłk Pskowskiego Pułku Dragonów
	Warszawa	[Maciej Leon] Sobolewski kasztelan [warszawski]	[Stanisław K.] Bieliński; [Stanisław] Klicki	[2]		[Iwan] Friesell, [premier] major i kawaler [Orderu Świętego Włodzimierza 4 klasy] Woroneskiego Pułku Huzarów
	Wizna	Ledóchowski [? – Ignacy, konsyliarz Generalności koronnej lub Mikołaj kasztelan lubaczowski] i [Jakub] Rakowski, marszałek konfederacji wiskiej	[Jakub] Rakowski; [Józef] Chojnowski konsyliarz konfederacji wiskiej	[2]		[Anton] Saken, premier major Pskowskiego Pułku Dragonów
	Czerwińsk, [ziemia wyszogrodzka]	Łempicki [Józef] Junosza, marszałek konfederacji wyszogrodzkiej	Dionizy Mikorski; Kasper Bogucki, mjr pułku skarbu koronnego	[2]		[Fiodor] Ekesparre, ppłk Sybirskiego Pułku Grenadierów
Ciechanów	Zakroczym	[Julian] Wilamowski	[Julian] Wilamowski; Aleksander Poniński	[2]		[Iwan] Saburow, płk Achtyrskiego Pułku Lekkokonnego
		[Kazimierz] Szydłowski, marszałek [konfederacji ciechanowskiej]	K. Szydłowski oraz „jego przyjaciel, za którego on odpowiada” ⁴⁴	[2]		Wasilij Igelström, premier major Uglickiego Pułku Piechoty

⁴⁴ W Ciechanowie na drugiego, obok Szydłowskiego, posła wybrano Pawła Gostkowskiego.

mazowieckie	Łomża	[Florian] Drewnowski, [marszałek konfederacji łomżyńskiej]	[Florian] Drewnowski; Maliszewski [Maciej, konsyliarz konfederacji łomżyńskiej?] ⁴⁵	[2]		[Martin] Czernieckij, sekund major Kijowskiego Pułku Grenadierów
	Różan	[Andrzej] Ciemiński	[Andrzej] Ciemiński; [Józef] Młodzianowski	[2]		hr. Aleksandr Igelström, porucznik lejbgwardii Pułku Preobrażeńskiego
	Liw	[Onufry] [O]borski, marszałek [konfederacji liwskiej]	[Onufry] [O]borski; [Jan Stanisław] Krasnodebski, łowczy podlaski	[2]		gen. adiutant baron [Osip] Igelström
	Nur	[Szczepan] Zambrzycki	[Szczepan] Zambrzycki; [Ignacy] Dzierzbicki	[2]		[Apollon] Daszkow, ppłk i kawaler [Orderu Świętego Jerzego 4 klasy] Kijowskiego Pułku Grenadierów
Nowe Miasto, rawskie		[Antoni?] Lasocki	[Tadeusz] Włodek; [Jan] Deskur; [Karol] Skarbek „oraz trzy jeszcze” osoby	[6]	z korpusu z Warszawy; po rocie grenadierów z jedną armatą i kilku kurierami-kozakami	[Wasilij] Titow, premier major [Kijowskiego Pułku Grenadierów]
	Mława, płockie	[Józef] Rokitnicki, cześnik płocki, [marszałek konfederacji płockiej]	[Józef] Rokitnicki; [Piotr Celestyn] Bońkowski; Józef Dembowski chorąży [wojsk kor.]; [Antoni] Karski; [Aleksander] Grzegorzewski szambelan; Trzcziński [?] wiceregent ⁴⁶	6		[Piotr] Arseniew, sekund major [Jekaterinosławskiego Pułku Grenadierów]
Brześć, brzeskie		z innymi również sejmikami w W.Ks.L. — [Szymon] Kossakowski, hetman wielki litewski	--- (wyznacza S. Kossakowski)	[4]	wojska stacjonujące w Brześciu	[Michajło] Obreskow, ppłk Jelizawetgradskiego Pułku Jęgrów Konnych

⁴⁵ Nie został posłem, obrano Tadeusza Szymona Skarżyńskiego.

⁴⁶ Nie został posłem, obrano Szymona Szydłowskiego.

(na ich czele był marszałek wielki koronny Fryderyk Moszyński). Za największy błąd Rosji i własny Sievers uważał nadmierne zaufanie do Kossakowskich i zbyt długie trwanie konfederacji. Jak przypominał, nadużycia targowiczán „przez rozpacz, jaką wywołał ucisk”, doprowadziły do ożywienia stronnictwa patriotycznego. Aby zapobiec dalszemu wzburzeniu nastrojów, nie widział innego rozwiązania dla swojego następcy niż roztropnie „przepłynąć pomiędzy dwiema skałami”: z jednej strony trzymać się z dala od osób zbyt obciążonych korupcją, mimo ich orientacji prorosyjskiej (chodziło przede wszystkim o Kossakowskich), z drugiej zaś nie wzmacniać popularności nastawionych przeciwko Rosji patriotów. Należało też unikać działań jeszcze mocniej antagonizujących miejscowe społeczeństwo — w tym właśnie kontekście Sievers wspominał o sprawie orderu *Virtuti Militari*, która stała się oficjalnym powodem jego dymisji⁴⁷. Zarówno postępowanie Igelströma, ignorującego rady poprzednika, jak również fakt, że zastąpił Sieversa w Warszawie, świadczyły o odmiennym niż zdymisjonowanego ambasadora spojrzeniu w Petersburgu na politykę wobec Rzeczypospolitej.

Pod koniec omawianego listu Sievers zwrócił Igelströmowi uwagę na jeszcze jedno niepokojące zagadnienie — wpływ, jaki na nastroje społeczeństwa polsko-litewskiego miały ostatnie zwycięstwa militarne Francuzów⁴⁸. Za „kamień probierczy” w tej kwestii, jego zdaniem, miały posłużyć Igelströmowi kolejne sejmiki (deputackie), które rozpoczęły się 3 lutego 1794 r., wkrótce po wyjeździe Sieversa z Warszawy (25 stycznia)⁴⁹. Ich podstawowe zadanie — wybór sędziów trybunalskich — nowy ambasador ocenił jako nieistotne dla Rosji i tym uzasadniał decyzję o niewysłaniu wojsk rosyjskich na miejsca obrad. O wynikach sejmikowania poinformował Zubowa dopiero 11 marca⁵⁰. Nie dysponując jeszcze

⁴⁷ J.J. Sievers, op. cit., s. 176–177; order został ustanowiony w czasie wojny z Rosją (1792), targowica zakazała jego noszenia, ale sejm grodzieński zakaz wycofał. Sprawa ta miała znaczenie dla Petersburga w związku z planami redukcji wojsk Rzeczypospolitej i zamiarem wcielenia większości ich do służby rosyjskiej — noszenie *Virtuti Militari* natomiast utrzymywało pamięć o niedawnej wojnie i podsycalo nastroje antyrosyjskie (o sprawach redukcji piszę niżej).

⁴⁸ Przede wszystkim chodziło o zwycięstwa Francuzów nad armiami brytyjsko-hanowerską pod Hondschoote (7–8 IX 1793) i austriacką pod Wattignies (15–16 X 1793) oraz o zdobycie Tulonu (19 XII 1793), bronionego od sierpnia tr. przez Brytyjczyków, Hiszpanów i miejscowych rojalistów, A. Mathiez, *Rewolucja Francuska*, Warszawa 1956 (oryg. fr. 1922), s. 457 nn.

⁴⁹ Przykład: *Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*, wyd. M. Jusupović, Warszawa 2019, s. 510–512. Datę wyjazdu Sieversa podaję za raportem Ludwika Buchholtza do Fryderyka Wilhelma II, Warszawa, 25 I 1794, *Powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji*, s. 48.

⁵⁰ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 28 II/11 III 1794, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 2, k. 137–138.

kompletem danych z Korony, opisywał sytuację na podstawie sumarycznych informacji z Litwy, przesłanych przez podkanclerzego Kazimierza Konstantego Platera⁵¹. Tam z 25 sejmików tylko sześć oficjalnie potwierdziło pomyślnie zakończenie przez lauda złożone w kancelarii mniejszej litewskiej⁵², 11 sejmików Plater ocenił jako pomyślnie na podstawie informacji nieoficjalnych („le bruit publique”) i ze względu na brak manifestów czy podwójnych laudów⁵³. Natomiast wyniki pięciu sejmików litewskich zostały zakwestionowane przez manifesty⁵⁴, a w trzech miejscach, między innymi w Wilnie, sejmiki „rozdwójono”⁵⁵. W komentarzu Igelström dodawał, że „na niektórych z tych nieudanych sejmików podczas obrad wygłaszano również przemówienia zionące duchem dawnego sejmu rewolucyjnego i jakobinizmem”⁵⁶. Unikając szczegółów, informował Petersburg, że dla unieważnienia wyników najbardziej niebezpiecznych wyborów postanowił nie czekać na fundacje (otwarcie

⁵¹ Ibidem, k. 139–142 (aneks do ww. listu).

⁵² Oszmiana, Troki, Rosienie, Telsze, Brześć, Wołkowysk. O sejmikowaniu w Brześciu zob.: R. Šmigelskytė-Stukienė, *Życie parlamentarne na Litwie w ostatnich latach istnienia Rzeczypospolitej. Sejmiki lutowe 1794 r. w województwie brzesko-litewskim*, w: *Unie międzypaństwowe, parlamentaryzm, samorządność. Studia z dziejów ustroju Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. W. Uruszczak i in., Warszawa 2020, s. 298–305; w Wołkowysku, Grodnie i Sokółce (patrz przyp. 53) — P. Шмигельскіте-Стукене, *Сеймики Гродненскаго воеводства в февралі 1794 г. Среди раздоров и интриг*, w: *Парламентарызм у Вялікім Княстве Літоўскім у XVIII стагоддзі*, red. А.У. Мацук, Р. Юргайціс, Мінск 2020, s. 280–300.

⁵³ Lida, Kowno, Poniewież, Szawle, Merecz, Preny, Kobryń, Widze, Wilkomierz, Grodno, Sokółka.

⁵⁴ Nowogrodek, Stwołowicze, Słonim, Oniekszy, Święciany (oryg. Swinciany).

⁵⁵ Obok Wilna — Ejszyszki i Bereza. O sejmikowaniu w Berezie zob.: Г. Бререп, *Источники по истории парламентаризма ВКЛ в фондах НИАБ в Минске*, w: *Парламентарызм у Вялікім Княстве Літоўскім*, s. 38–39 (brak informacji o podziale sejmiku); R. Šmigelskytė-Stukienė, op. cit., s. 305–308.

⁵⁶ „На некоторых из сих безудачных сеймиков при производстве их были также говорены речи, изыгающие систему бывшего революционного сейма и якобинизма”, О. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 28 II/11 III 1794, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 2, k. 137v. Korespondencja Ignacego Potockiego ujawnia, że m.in. chodziło tu o sejmik wileński. Jego uczestników, przyszłych insurgentów — Tadeusza Korsaka (został na sejmiku asesorem) i Kaspra Czyży (kandydował na deputata) łowczy wielki litewski Józef Dominik Kossakowski uznał za jakobinów, po czym jako dyrektor „zabrał z sobą kilkadziesiąt szlachty w inne miejsce [– –]. Przytomny temu był jw. hetman wielki WKsL” (tj. Szymon Kossakowski, który prawdopodobnie apelował w tej sprawie do Rosjan), J. Dembowski do I. Potockiego, Warszawa, 12 II 1794, w: *Tajna korespondencja*, s. 319–320; R. Jurgaitis, „Vilniaus seimelio veikla 1717–1795 m.”, rozprawa doktorska, Kaunas 2007, s. 132, 135–136; W. Tokarz, *Warszawa przed wybuchem*, s. 108.

obrad) Trybunałów Głównych, lecz wymóc odpowiednie decyzje na królu i Radzie Nieustającej. Aby zaś ograniczyć oburzenie społeczne i znaleźć jakiś sposób na obejście przepisów prawa, planował zebrać u siebie członków Rady oraz innych ministrów⁵⁷. Kilka dni później dotarły do Warszawy pierwsze wiadomości o marszu Antoniego Madalińskiego, będącym prologiem powstania. Zatem Igelström nic już więcej na temat sejmików nie raportował, między innymi nie podał konkretów o sejmikach w Koronie. Na biurku Zubowa pozostawały niesprawdzone zapewnienia z 11 marca: „Kraży pogłoska, że niektóre (sejmiki) w Koronie też zawiodły, nigdzie jednak nie zdarzyło się nic, co by zburzyło ogólny spokój”⁵⁸.

Mimo że informacje Igelströma dotyczące ostatnich dwóch kampanii sejmikowych w dziejach Rzeczypospolitej stanowią nowość dla historyków⁵⁹, zakres przedstawienia tego problemu w jego relacjach był skromny. Obciążony zarówno dowodzeniem wojskami, jak i funkcją ambasadora, Igelström nie zagłębiał się w aspekty wewnętrznej walki politycznej. Wydaje się, że i w samym Petersburgu tego rodzaju informacje nie cieszyły się już zainteresowaniem. Lekceważenie kwestii politycznych, bardzo widoczne w listach Igelströma, ukazuje, że również jego mocodawcy za jedyne instrumentarium działań w Rzeczypospolitej uznali środki militarno-represyjne.

Konflikty dotyczące zaopatrzenia wojsk rosyjskich w prowiant i furaz

Czynnikami, który miał wyraźny wpływ na nastroje ludności w Rzeczypospolitej i na zachowanie Rosjan, były dostawy prowiantu i furazu dla wojsk interwencyjnych. Zagadnienie to stwarzało generałom rosyjskim sporo kłopotów i stanowiło jeden z najistotniejszych wątków w relacjach Igelströma. Kryzys związany z zaopatrzeniem został w dużym stopniu wywołany oszczędnościami. Korpusy Katarzyny II w maju 1792 r. wkroczyły w granice Rzeczypospolitej z niewielkim, dziesięciodniowym zapasem prowiantu i furazu. Zakładano, że dalsze środki za umiarkowaną

⁵⁷ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 28 II/11 III 1794, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 2, k. 137v–138.

⁵⁸ „Слух носится, что и по Короне равномерно некоторые [сеймики] не удались, нигде, однако, не произошло ничего такого, чтоб разрушило общий покой”, ibidem, k. 137v.

⁵⁹ Poznajemy m.in. kompletną listę sejmików odbytych na Litwie — luki w tej informacji zauważyła Monika Jusupović, *Sejmik preński (1791–1794)*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 21, 2022, 1, s. 294, 303.

opłatą będzie się uzyskiwać na miejscu⁶⁰. Przybrało to formę obowiązkowych dostaw, nakładanych na miejscowych włościan, z częściowym lub „odroczone” terminem płatności dla właścicieli ziemskich. Tym wręczano z reguły jedynie kwity, których przez długi czas nie mogli spieniężyć⁶¹. Przeliczenia cenowe miały być ustalane wspólnie przez wojsko rosyjskie i przedstawiciele konfederacji targowickiej; ci ostatni starali się zbliżyć je do cen rynkowych, aby nie kompromitować się dodatkowo w oczach szlachty⁶². Taryfy podane przez targowickich delegatów, którzy przybyli do Petersburga w grudniu 1792 r., zostały jednak uznane przez cesarzową za „nieproporcjonalnie wysokie”. Igelström po nominacji otrzymał polecenie ich zmniejszenia⁶³. W drodze zaś do Warszawy przekazał Zubowowi smutny obraz tego, co zobaczył:

Nie mogę się tylko dość nadziwić, że zaopatrzenie wojsk naszych w prowiant, a zwłaszcza w furaz, jest w absolutnym nieładzie, tak dalece, że prawie wszędzie mają tego regimenty nie więcej niż na dwa dni, ale są i takie oddziały, które muszą od mieszkańców pożyczać produkty rolne, a przede wszystkim żywność dla koni, bez asygnat Konfederacji Generalnej, dając w zamian tylko kwity. W innych miejscach, jak mówią, zostały przyznane pieniądze, żeby oddziały same zdobywały prowiant i furaz dla siebie, zmuszając mieszkańców do przyjmowania za nie pieniędzy po cenach, jakie ustala dowodzący generał⁶⁴.

Podczas pierwszego spotkania z Igelströmem (w Grodnie, 13–18 I 1793) członkowie Generalności usilnie prosili o rozpoczęcie wypłat za prowiant i furaz, uchylając się od żądań obniżenia cen⁶⁵. W konsekwencji Katarzyna II osobiście określiła ceny. Konfederacja otrzymała notatkę

⁶⁰ Katarzyna II do M. Kreczetnikowa, 14/25 IV, 22 IV/2 V 1792, SIRIO, t. 47, S. Petersburg 1885, s. 274–275, 284; M. Sałtykow do M. Kachowskiego, 16/27 IV 1792, RGVA, f. 41, op. 1–199, nr 161, k. 41v–42.

⁶¹ Więcej na ten temat: В.В. Аніпяркоў, *Гандаль правіянтам і фуражом у 1792–1793 гг. у кантэксце адносін паміж шляхтай Вялікага Княства Літоўскага і войскамі Расійскай імперыі*, w: *Гісторыя гандлю на тэрыторыі Беларусі*, red. А. Скеп’ян, Мінск 2016, s. 201–211.

⁶² M. Kachowski do Katarzyny II, Warszawa, 16 (27) XI 1792, SIRIO, t. 47, s. 468.

⁶³ Katarzyna II do M. Kreczetnikowa, Petersburg, 11/22 XII 1792, RGVA, f. 846, op. 16, nr 2727, k. 9–9v.

⁶⁴ O. Igelström do P. Zubowa, Grodno, 5/16 I 1793, oryg. ros. w: В.В. Аниперков, *Под маской сотрудничества. Конфликты российских войск и пророссийских конфедераций на землях Великого княжества Литовского в 1792–1793 гг.*, „Исторический вестник” 33, 2020, s. 168–169.

⁶⁵ O. Igelström do P. Zubowa, Grodno, 5/16 I 1793 oraz tenże do tegoż, Warszawa, 21 I/1 II 1793 (z aneksami), RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 11–11v, 60–61v, 75–79.

Igelströma, że „to ustalenie [cesarzowej — V.A.] jest ostateczne”⁶⁶. Jednocześnie wysłano instrukcję do oddziałów rosyjskich, aby nie kupowały prowiantu i furażu za gotówkę⁶⁷. Igelström skarżył się na niedostatek pieniędzy w kasie, a w lutym 1793 r. konstatował zupełną niemożność rozliczenia się za otrzymane przez armię rosyjską produkty rolne. Jednym z powodów było bankructwo Piotra Teppera, warszawskiego bankiera, przez wiele lat związanego z ambasadą rosyjską⁶⁸. Rozważano nawet możliwość przeniesienia wszystkich długów wojsk rosyjskich na rząd Rzeczypospolitej, co — jak przyznawał Igelström — pozbawiłoby miejscowych obywateli jakichkolwiek pieniędzy⁶⁹. Ze swej strony konfederacje lokalne ciągle ogłaszały brak możliwości dostaw. W szczególności na Litwie wszystkie konfederacje, z wyjątkiem brzeskiej, odmówiły dostaw zaplanowanych na styczeń i luty 1793 r.⁷⁰ Tłumaczyły to ruiną gospodarczą. Rok 1792 upłynął pod znakiem nieurodzaju, który najbardziej dotknął województwa litewskie graniczące z Rosją⁷¹.

O lokalnych niedoborach żywności świadczyły różnice cen na produkty rolne. W porównaniu z Wielkim Księstwem, w województwach ukraińskich były one cztery–pięć razy niższe. Wojska rosyjskie pod dowództwem Kreczetnikowa mogły tam kupować prowiant i furaż po cenach nawet niższych niż dopuszczalne przez Katarzynę II. Igelström zasugerował Zubowowi, aby pieniądze, które skarb rosyjski zaoszczędził, uzupełniając magazyny w Koronie, przeznaczyć na podniesienie taryf rozliczeniowych na Litwie. Pozwoliłoby to zbilansować sytuację, zbliżyć się do stawek rynkowych i tym samym pozbyć się w tej kwestii niezręcznego pośrednictwa konfederacji⁷². Nie otrzymawszy jednak odpo-

⁶⁶ Odpowiedź O. Igelströma na notę Generalności, Warszawa, 16/27 I 1793, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 62; por. Stanisław August do F. Bukatego, Warszawa, 30 I 1793, w: W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, cz. 2: *Dokumenta do historii drugiego i trzeciego podziału*, Poznań 1868, s. 239.

⁶⁷ O. Igelström do B. Mellina, b.m., 15/26 I 1793, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 65–66v; tenże do komenderujących wojskami rosyjskimi w Wielkopolsce, b.m.d., ibidem, k. 67–71.

⁶⁸ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 12/23 I oraz 15/26 II 1793, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 26v, 123–124v; W. Kornatowski, *Kryzys bankowy w Polsce 1793 roku. Upadłość Teppera, Szulca, Kabryta, Prota Potockiego, Łyszkiewicza i Heyzlera*, Warszawa 1937, s. 10 nn.

⁶⁹ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 3/14 III 1793, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 154v.

⁷⁰ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 21 I/1 II 1793, ibidem, k. 64–64v.

⁷¹ J. Dembowski do I. Potockiego, Warszawa, 6 XI 1792, w: *Tajna korespondencja*, s. 89.

⁷² O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 15/26 II 1793, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 116; tenże do M. Sałtykowa, b.m.d., ibidem, k. 117–120.

wiedzi z Petersburga i z powodu kryzysu bankowego pozostawiony bez potrzebnej gotówki, generał *en chef* zastosował mechanizmy odwrotne. Już w końcu stycznia 1793 r. wydał wojskom rozkaz „wysłania niemałych wcale pododdziałów do przymuszenia osad, z których na podstawie asygnacji [wykazów — V.A.] konfederacji generalnych i wojewódzkich nie dostarczono przydzielonej ilości prowiantu i furażu”. Żołnierze ci mieli żyć całkowicie na koszt właściciela ziemskiego, a jeśli ten ostatni, nawet w warunkach egzekucji, odmawiał oddania wymaganych kwot, należało dokonać rewizji w jego dobrach i zabrać za pokwitowaniem taką ilość żywności, jaka była wskazana w wykazach konfederacji, „robiąc jednocześnie inwentaryzację, ile [–] posiada jeszcze właściciel ziemski, który dobrowolnie nie zrealizował dostaw”. W przypadku zaś, gdyby konfederacje odmówiły pisemnego zlecenia dostawy prowiantu, generałowie brygad z góry mieli pozwolenie Igelströma na wysłanie pododdziałów do dowolnych posiadłości według własnego uznania⁷³. Posiadając dokumenty konfederacji (lub bez nich), Rosjanie zabierali potrzebne im furaże, wywołując nasilenie wrogich postaw także wobec targowiczán, bo to ich decyzjami uzasadniano rekwizycje. Jak informowała obywateli na przykład konfederacja mińska:

Ekspedycje jw. generała lejtnanta grafa de Melin groziły, że jeżeli konfederacja opóźni wydania paletów na ten dwumiesięczny magazyn, toć polki mają dozwoleńie zabierać zboża i furaża, kędy się im podoba, [–] a imperytynencja oficera (który z izby sądowej nie chciał wychodzić, póki palety nie będą oddane) dowodziła, że szukano pretekstu, aby przez opóźnienie konfederacyi powód był do wykonania uprojektowanych uciemiężliwości⁷⁴.

W tej kwestii dowództwo carskie stosowało między innymi zasadę odpowiedzialności zbiorowej — powiat czy ziemia mogły spodziewać się pokwitowania, a następnie pieniędzy, za pośrednictwem komisarza

⁷³ „Благоволите [–] отправлять немалые команды для понуждения в те селения, из которых не доставляют назначенного количества провианта и фуража по ассигнациям Генеральной и воеводских конfederаций [–]; если же и противу экзекуции будут упорствовать к выдаче положенного, то по сыскании взять самим такое количество, как ассигновано, [–] давая во взятом квитанции и при том сделав опись, сколько, полагая примерно, остается ещё у помещика, добровольно выставку не учинившего [wyróżnienie — V.A.], разного хлеба и сена. На таком основании поступить и в таком случае, если бы не было от конfederаций ассигнаций”, O. Igelström do B. Mellina, b.m., 15/26 I 1793, ibidem, k. 65–66.

⁷⁴ Konfederacja mińska do obywateli, 24 II 1793, Nacyânal’ny Gistaryčny Arhiŭ Belarusi, Mińsk (dalej: NGAB), f. 1901, op. 1, nr 4, k. 84–84v.

z pełnomocnictwem generalnym, dopiero po tym, jak ostatnie gospodarstwo szlacheckie na danym terenie przekazało wyznaczony prowiant i furaż⁷⁵.

Płatności rozpoczęły się od maja 1793 r., „aby okazać życzliwość — jak pisał Igelström — obywatelom polskim” w okresie wyborów poselskich i sejmu grodzieńskiego⁷⁶. Komisarze przyjeżdżali do Warszawy, aby osobiście otrzymać pieniądze od Igelströma, pozostawiając mu (wymuszone) pokwitowania „zarówno przyjęcia, jak i poświadczenia, że cała kalkulacja została już zakończona i odtąd nie będą już wysuwać żadnych żądań”⁷⁷.

Kryzys na tle dostaw dla wojsk interwencyjnych był bolesnym doświadczeniem nie tylko dla ludności cywilnej, ale także dla oficerów rosyjskich odpowiedzialnych za zaopatrzenie swoich jednostek w prowiant i furaż. Igelström zatem był pod presją zarówno podwładnych, jak i rządu. Nad Nową zaś długą obecność wojsk poza zachodnimi granicami cesarstwa uważano za zbędne obciążenie dla budżetu, przeszkodę w osiągnięciu celów militarnych na innych obszarach oraz czynnik potęgujący napięcie w stosunkach z Prusami⁷⁸. Mimo to wojska rosyjskie nadal w dużej liczbie pozostawały w Rzeczypospolitej. Przyczyną takiego stanu rzeczy było spowolnienie realizacji planu Zubowa dotyczącego miejscowych wojskowych.

Rosja wobec redukcji wojsk polsko-litewskich

6 czerwca 1793 r. Zubow przesłał Igelströmowi plan przeniesienia do służby rosyjskiej zasadniczej części wojsk polsko-litewskich. Jak zaznaczał, po zbadaniu przez cesarzową „korzyści, jaką można by wyciągnąć

⁷⁵ Konfederacja rzeczycka do obywateli, 26 I 1793, NGAB, f. 1903, op. 1, nr 1, k. 161v.

⁷⁶ „По приближающемуся времени, в которое долженствует производить быть сейм, дабы более приласкать и привлечь польских обывателей на нашу сторону, я ныне приступил [–] к расплате”, O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 14/25 V 1793, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 228. Początkowo płatności dokonywano wyłącznie na rzecz komisarzy z Korony, podczas gdy przedstawiciele z powiatów Wielkiego Księstwa otrzymywali pieniądze dopiero od września 1793 r. — być może było to wynikiem negatywnej reakcji Sieversa na zachowanie w sejmie podporządkowanych Kossakowskim posłów litewskich, O. Igelström do Katarzyny II, Warszawa, 10/21 VI oraz 9/20 X 1793 (z kalkulacją wypłat w aneksach), ibidem, k. 270–279, 461, 474v–479.

⁷⁷ „Дают расписки, как в приёме оных [денег], так и в том, что весь счёт уже кончен, и впредь никаких требований более делать не будут”, O. Igelström do Katarzyny II, Warszawa, 10/21 VI 1793, ibidem, k. 270v.

⁷⁸ Patrz przypisy 17, 101; por. *Pro memoria*, Grodno, 16 X 1793, *Correspondance de Stanislas-Auguste avec Catherine II et ses plus proches collaborateurs (1764–1796)*, wyd. Z. Zielińska, Kraków 2015, s. 580–583.

z oddziałów polskich, które tam będą zreformowane przez przyszły sejm”, starał się „zgodnie z poglądami Jej Cesarskiej Mości, najlepiej, jak to możliwe, połączyć uczciwość, którą jesteśmy winni Polsce, z ekonomiką i zyskami Cesarstwa”⁷⁹. Zubow prosił Igelströma, aby bez zwłoki przesłał uwagi i propozycje co do sposobów realizacji zamierzenia oraz żeby sprawa pozostała tajemnicą („konieczne jest, aby Prusacy nie zdobili przeniknąć naszych zamysłów”⁸⁰). Kopię planu z podobnymi instrukcjami otrzymał również Sievers⁸¹.

Chociaż nie udało mi się odnaleźć samego planu, jego treść w głównych zarysach jest czytelna w świetle odpowiedzi Igelströma, zawierającej sporo odniesień do zamiarów Zubowa⁸². Nad Nową postawiono wcielić do armii rosyjskiej 20 tys. żołnierzy koronnych i litewskich, których następnie (konwojowanych przez Rosjan) zamierzano wysłać w wytyczone po drugim rozbiórze granice Imperium. Liczba ta nie obejmowała żołnierzy z jednostek dyslokowanych na terenach drugiego zaboru, siłą — z nielicznymi wyjątkami — wcielonych do rosyjskiej służby, których liczbę oceniano na nie mniej niż 20 tys.⁸³ Zatem dwór rosyjski po rozbiórze 1793 r. w sumie liczył na powiększenie armii o około 40 tys. Inną grupę planowano przejść na rosyjską służbę także przemocą, wykorzystując jako pretekst konstytucje sejmowe, wymuszone w zamian za wzięcie przez Rosję na siebie spłaty długu Rzeczypospolitej wobec

⁷⁹ „L’Impératrice ayant mûrement examiné le parti qu’il y aurait à tirer des troupes polonaises qui vont être reformées par la prochaine diète, j’en ai formé, d’après les vues de Sa Majesté, un plan dans lequel j’ai tâché de combiner le plus qu’il m’a été possible, l’équité que nous devons à la Pologne avec l’économie et avec les avantages de l’Empire”, P. Zubow do O. Igelströma, Carskie Sioło, 26 V/6 VI 1793, AVPRI, f. 79; *Snošeniâ Rossii s Pol’shej*, op. 6, nr 1342, k. 2. Powiększenie rosyjskiego wojska planowano przy znacznie mniejszych wydatkach w porównaniu z typowym werbunkiem rekrutów. Igelström wyliczył, że w celu werbunku w Rzeczypospolitej 20 tys. żołnierzy i oficerów niezbędne będzie 1,3 mln rubli, podczas gdy w tradycyjnym wariantcie koszty zdobycia tylu wojskowych wyniosłyby 7,2 mln. O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 4/15 VI 1793, w: В. Аниперков, „*Наш партизан*”, s. 148 (ros. oryg. listu w aneksie).

⁸⁰ „Il faudrait en attendant que les Prussiens ne pussent pas se douter de nos vues”, P. Zubow do O. Igelströma, Carskie Sioło, 26 V/6 VI 1793, AVPRI, f. 79, op. 6, nr 1342, k. 2v (w jednostce archiwalnej jest tylko list — brak samego planu).

⁸¹ Według: *ibidem*, k. 2v.

⁸² O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 4/15 VI 1793, w: В. Аниперков, „*Наш партизан*”, s. 145–149.

⁸³ *Sejm grodzieński 1793*, wyd. H. Olszewski, Biblioteka Kórnicka PAN: sesja 47, 19 VIII 1793, <http://www.bkpan.poznan.pl/projekty-zakonczone/ELITY/SEJM1793/s47.htm> (dostęp: 29 III 2024); M. Kreczetnikow do P. Zubowa, Łabuń, 29 IV/10 V 1793, w: В. Аниперков, „*Наш партизан*”, s. 143–144.

Holandii⁸⁴. Po stronie politycznych kosztów operacji Igelström dostrzegał niebezpieczeństwo reakcji ze strony miejscowego społeczeństwa, nawet możliwość powstania, a w konsekwencji definitywny podział Rzeczypospolitej, ponieważ — jak sądził — nie sposób będzie w tym ostatnim wypadku uniknąć ingerencji w sprawę państw trzecich. Zatem dziewięć miesięcy przed wybuchem insurekcji kościuszkowskiej rosyjski generał *en chef* przewidywał, że działania jego państwa doprowadzą wewnątrz Rzeczypospolitej do „niepokojów, którymi posłużą się sąsiedzi i zaproponują nowy rozbiór”. Zwrócił przy tym uwagę, że jeśli — zdaniem faworyta cesarskiej — „konieczność jest ważniejsza niż wywołane przez nią następstwa”, to on ze swojej strony jest gotów postępować wedle rosyjskiego przysłowia „siła i żelazo kruszy”⁸⁵.

Udało się jednak przekonać Zubowa, że główny cel można będzie osiągnąć nawet bez tych skrajnych kosztów. Wobec kontrargumentów Igelströma postanowiono ostatecznie, że sejm doprowadzi do redukcji wojsk Rzeczypospolitej, po czym werbunek większości zdemobilizowanych odbędzie się z zachowaniem pozorów dobrowolności⁸⁶. Igelström, w trosce o własną karierę, przedstawił ów plan, którego jednak — jak się okazało — nie był w stanie zrealizować.

Współdział w realizacji projektów faworyta miał kluczowe znaczenie dla dalszych działań Igelströma⁸⁷, stał się także podstawową przesłanką dla jego nominacji na ambasadora w grudniu 1793 r. W kwestii redukcji generał *en chef* zręcznie intrygował przeciwko Sieversowi. Pokazuje to wyciąg z jego listów (skarg) do Zubowa jesienią i zimą 1793 r. (daty listów podaję na początku): 24 września: „Sejm nie podjął jeszcze żadnej decyzji w sprawie likwidacji nadmiaru wojsk w Rzeczypospolitej, muszę zatem pozostać beczynny i czekać, aż Jakow Jefimowicz [Sievers — V.A.] i sejm dokonają wszystkich niezbędnych ustaleń, które rozwiązałyby mi ręce i dały swobodę rozpoczęcia tych działań”. 20 października:

⁸⁴ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 4/15 VI 1793, w: В. Аниперков, „Наши партизан”, s. 145–147; tenże do tegoż, Warszawa, 4/15 IX 1793, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 2, k. 1–7v; J.J. Sievers, op. cit., s. 164 nn.

⁸⁵ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 4/15 VI 1793, w: В. Аниперков, „Наши партизан”, s. 146.

⁸⁶ Katarzyna II do O. Igelströma, Petersburg, 12/23 VII 1793, RGVA, f. 846, op. 16, nr 2727, k. 46.

⁸⁷ W relacjach dworskich Płaton Zubow polegał na grupie osób gotowych wtajemniczyć go (i tylko jego) w najróżniejsze szczegóły rosyjskiej polityki. Igelström został takim powiernikiem Zubowa już w czasie urzędowania w Pskowie, prowadząc za pomocą korespondencji z faworytem zakulisowe intrygi przeciwko swojemu przełożonemu, konkurującemu z Zubowem Mikołajowi Repninowi (podobnie jak później przeciwko Sieversowi), И.В. Курукин, op. cit., s. 162.

„Wczoraj otrzymałem zawiadomienie od Jakowa Jefimowicza, że w tych dniach zostanie złożona w sejmie uchwała o likwidacji nadmiernej liczby wojsk polskich. Mija kolejny tydzień, odkąd hrabia Walerian Aleksandrowicz [brat P. Zubowa — V.A.] jest w Grodnie, gdzie udał się w celu rozpoczęcia negocjacji z generałem Ożarowskim, a ja już wydałem jemu i hrabiemu Mikołajowi Aleksandrowiczowi [drugi brat faworyta] niezbędne instrukcje dotyczące tych negocjacji i innych założeń w sprawie polskich rekrutów, aby po decyzji sejmu można było bez najmniejszej zwłoki przystąpić do werbunku na służbę Imperatorowej Jej Mości osób kwalifikujących się do redukcji”. 27 listopada: „W sprawie ostatnich decyzji sejmu, czy został dokonany akt likwidacji wojsk zbędnych w Rzeczypospolitej, Jakow Jefimowicz nic mi nie pisze. A ponieważ dotychczas wiązał mi ręce co do rekrutacji wojsk wychodzących z Rzeczypospolitej do naszej służby, to nawet teraz jestem bezczynny”. 9 grudnia: „Obecnie mam pewną wiedzę o tym, że kończąc obrady sejmu nie podjęto ostatecznej uchwały w sprawie likwidacji nadmiernej liczby oddziałów polskich, ale że przedłożono to komisjom wojskowym, koronnej i litewskiej”. 22 grudnia: „Mając teraz po raz pierwszy potrzebne na to pieniądze, mógłbym bardzo korzystnie zacząć werbować oddziały, których jest nadmiar w Polsce, ale ponieważ ich likwidacja nie została jeszcze uchwalona, a Jakow Jefimowicz nie pozwolił mi jeszcze nic w tej sprawie zrobić, nie mogę do tego przystąpić i muszę nadal pozostawać bezczynny”⁸⁸.

⁸⁸ „Со стороны сейма доньне не последовало ещё никакого определения о разрушении излишней части в Польской Республике войск, я должен потому оставаться ещё бездейственным и ожидать, доколе Яков Ефимович с сеймом распорядит все те надобности, кои бы, развязав мне руки, дали свободу начать сии действия”, O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 13/24 IX 1793, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 423v. „Вчерашнего дня получил я от Якова Ефимовича уведомление, что на сих днях подано будет на сейме определение о уничтожении излишнего числа польских войск. Граф Валерьян Александрович, другая тому неделя, как находится в Гродне, куда отправился он для нужных с генералом Ожаровским переговоров, о вступлении в кои и о прочих, касательно набора польских рекрут предположениях, даны уже от меня как ему, так и графу Николаю Александровичу, потребные предписания, дабы по учреждении сеймом, нимало не медля, можно было приступить к набору в службу Ее Императорского Величества подходящих к редукции”, tenże do tegoż, 9/20 X 1793, ibidem, k. 460. „При окончании сейма последовало ли потребное постановление относительно уничтожения излишних в Польской Республике войск, о том ничего ко мне не пишет Яков Ефимович. А как оно доселе связывало мне руки в рассуждении набора в службу нашу выходящих войск из польской, то и теперь также остаюсь ещё бездейственным”, tenże do tegoż, 16/27 XI 1793, ibidem, cz. 2, k. 29-30v. „Достоверно узнано мною теперь, что при окончании сейма в рассуждении уничтожения излишних польских войск, никакого конечного постановления не сделано, но представлено сие военным комиссиям, коронной и литовской”, tenże do tegoż, 28 XI/9 XII 1793, ibidem,

Przytoczone fragmenty pozwalają dostrzec główne przyczyny rosnącego w Petersburgu niezadowolenia z Sieversa, który powinien był, ale nie zdołał uzyskać ustaw niezbędnych do rozpoczęcia sprawy uważanej przez Zubowa za priorytetową. Przeszkodą w sejmie dla przeprowadzenia redukcji armii była postawa hetmanów, przede wszystkim Kossakowskiego⁸⁹. Obiecał on Rosjanom pomoc, w rzeczywistości zaś chciał dotrzeć do kolejnej wojny w Europie z udziałem Rosji, utrzymując armię litewską w stanie, który pozwoliłby mu stać się potrzebnym Petersburgowi jako jej szef⁹⁰. Aby zmusić hetmana do zmiany postępowania, na początku 1794 r. Rosjanie wywarli na niego presję, między innymi w formie czasowego pozbawienia praw do posiadłości Lachowicze i Przebrodzie (Przebrodź) w guberni mińskiej⁹¹. Wcześniej zaś jako rekompensatę za niezrealizowane ambicje zaproponowano Kossakowskiemu i Ożarowskiemu 10 rubli za każdego rekruta przeniesionego z ich pomocą do armii Imperium⁹². Igelström z góry przewidywał, że hetmani nie zechcą kompromitować siebie bezpośrednim udziałem w werbunku i liczył w tym przypadku na rozdawanie pieniędzy drobnym werbownikom, głównie Żydom, a także na bezpośrednie przekupywanie rekrutów⁹³.

Kluczowa rola w realizacji planu faworyta należała do jego braci, generałów armii rosyjskiej, Mikołaja i Waleriana (Nikolaj Zubov, Valerian Zubov). W liście z 9 września 1793 r. Igelström informował, że pierwszy zajmie się rekrutacją żołnierzy na Litwie (z pomocą Kossakowskiego), a drugi w Koronie (z pomocą pisarza polnego koronnego Adama Kajetana Miączyńskiego i gen. mjr. Jana Augusta Cichockiego⁹⁴); na Wołyniu zadania te mieli wypełniać Antoni Pułaski i płk Ludwik Fabrycy⁹⁵. O Walerianie

k. 33v. „Имея теперь нужные по сему предмету на первый случай деньги, весьма удобно мог бы я начать набор излишних в Польше войск, но как уничтожение им и доселе ещё не установлено, да и не разрешен я ещё ни в чем до того касающемся со стороны Якова Ефимовича, я не могу к тому приступить и должен всё ещё оставаться бездейственным”, tenże do tegoż, 11/22 XII 1793, ibidem, k. 35–35v.

⁸⁹ Ł. Kądziała, *Między zdradą*, s. 236–243.

⁹⁰ S. Kossakowski do Sz. Potockiego, Grodno, 19 V 1793, w: W. Smoleński, op. cit., s. 441–442; V. Dolinskas, *Simonas Kosakovskis. Politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1763–1794*, Vilnius 2003, s. 698.

⁹¹ S. Kossakowski do O. Igelströma, Warszawa, 28 II/11 III 1794, BC, rkp. 2257, s. 56.

⁹² Katarzyna II do O. Igelströma, 12/23 VII 1793, RGVIA, f. 846, op. 16, nr 2727, k. 46.

⁹³ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 26 VII/6 VIII 1793, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 352v; J.J. Sievers, op. cit., s. 161–162.

⁹⁴ J.A. Cichocki brał udział w spisku przedpowstańczym, B. Szyndler, *Powstanie kościuszkowskie 1794*, Warszawa 1994, s. 33, 44.

⁹⁵ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 29 VIII/9 IX 1793, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 1, k. 414–414v; Ł. Kądziała, *Między zdradą*, s. 281, 360; *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794. Spisy, t. 1: Oficerowie wojska koronnego 1777–1794, cz. 1: Sztaby i kawaleria*, wyd. M. Machynia, Cz. Szrednicki, Kraków 2002, s. 440.

Zubowie w końcu stycznia 1794 r. krążyły pogłoski, że wkrótce może zostać kolejnym ambasadorem Rosji. O jego zachowaniu w Warszawie donosił Jan Dębowski: „Trudno opisać, ile on czyni grzecznych deklaracji, że egzystencja Polski aż nadto go interesuje”; unisono z młodszym bratem faworyta inni wyżsi oficerowie rosyjscy przebywający w Warszawie obiecywali błyskawiczną zmianę na lepsze polityki rosyjskiej wobec Polski, ganili działaczy targowicy i sejmu grodzieńskiego, wspominali ze wzgardą o ludziach aktualnie będących u władzy i nawet „z uwielbieniem” wypowiadali się o Konstytucji 3 maja⁹⁶. Korespondenci Ignacego Potockiego pisali o tym z ironią. Było oczywiste, że Rosjanie stosowali taktyczne zabiegi, mające na celu załagodzenie nastrojów w Warszawie i ułatwienie rekrutacji do armii rosyjskiej. Carscy oficerowie musieli zmagać się nie tylko z negatywnym stosunkiem do tej sprawy miejscowej opinii publicznej, ale także z konkurencją ze strony krajów trzecich⁹⁷. Oprócz werbowników pruskich⁹⁸ chodziło także o angielskich, którzy jesienią 1793 r., na skutek starań Igelströma, zostali usunięci z Rzeczypospolitej⁹⁹.

Realizacja zamierzeń Zubowa wymagała trzech etapów działania: zatwierdzenia na sejmie redukcji wojsk, aktywnego werbunku do armii rosyjskiej zwolnionych, wreszcie ich deportacji pod strażą w granice Imperium. Wycofanie z rekrutami większości oddziałów armii carskiej — i swojego rodzaju „zamknięcie” w ten sposób kwestii drugiego rozbioru — planowano nad Newą początkowo na wrzesień 1793 r. Potem termin ten kilka razy przesuwano ze względu na przedłużanie się obrad sejmu i odraczanie ustawy o redukcji wojsk.

W grudniu 1793 r. na polecenie Mikołaja Sałtykowa (Nikołaj Saltykov), szefa Kolegium Wojskowego Rosji, przysłano do Warszawy na potrzeby werbunku beczki ze złotem (23 529 czerwońców na łączną sumę

⁹⁶ J. Dembowski do I. Potockiego, Warszawa, 23, 25 I 1794, w: *Tajna korespondencja*, s. 312, 313. Walerian Zubow 4 lutego 1794 r. nagle wyjechał do Petersburga (L. Buchholtz do Fryderyka Wilhelma II, Warszawa, 5 II 1794, w: *Powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji*, s. 56), w Warszawie zastąpił go gen. por. Stiepan Apraksin (Stepan Apraksin).

⁹⁷ „Należy zadbać o to, aby likwidowane przez Rzeczpospolitą Polską wojska nie pomnożyły sił zbrojnych tych państw sąsiednich, które nieustannie pałają chęcią, by zwiększyć swą potęgę kosztem Polski”, O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 4/15 VI 1793, oryg. ros. w: B. Аниперков, „*Наши партизан*”, s. 145.

⁹⁸ 14 marca 1794 r. kontrolowana przez Igelströma Rada Nieustająca zakazała dymisji tej części kantonistów, która pochodziła z terenów drugiego zaboru pruskiego, żeby nie puścić potencjalnych rekrutów do armii Prus, W. Tokarz, *Warszawa przed wybuchem*, s. 214; o zainteresowaniu Prus sprawą werbunku: L. Buchholtz do Fryderyka Wilhelma II, Warszawa, 30 I, 26 II, 3 III 1794, *Powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji*, s. 50, 61, 64–65.

⁹⁹ J.J. Sievers, op. cit., s. 162–163.

100 tys. rubli — czyli ok. 82,35 kg złota)¹⁰⁰. Igelström 27 stycznia 1794 r. otrzymał od Katarzyny II rozkaz szybkiego odesłania większości powierzonych mu wojsk w granice Imperium, początkowo pod dowództwo Mikołaja Repnina (Nikolaj Repnin) i Jurija Dołgorukowa (Ûrij Dołgorukov), a następnie Aleksandra Suworowa (Aleksandr Suworov), zajętego wówczas fortyfikowaniem twierdz obok Chersonia (wskazywało to dodatkowo na liczenie się przez Rosjan z jeszcze jedną kampanią — przeciw Turcji¹⁰¹). Choć nad Newą wyraźnie tracono cierpliwość, Igelström upierał się, twierdząc, że ostateczne wycofanie rosyjskich oddziałów z miejscowymi rekrutami możliwie będzie dopiero na początku maja 1794 r.¹⁰²

Ostatecznie określenie dokładnej liczby i terminów redukcji wojsk polsko-litewskich po zakończeniu obrad sejmu grodzieńskiego spadło na komisje wojskowe i Radę Nieustającą. Dopiero 21 lutego 1794 r. ta ostatnia pod silną presją zatwierdziła zmniejszone etaty wojsk¹⁰³. Igelström następnego dnia wysłał list do Zubowa, usilnie prosząc o kolejne 312 352 rubli oprócz tego, co otrzymał w grudniu. W jego wyliczeniach pobór jednego rekruta wymagał 32 rubli, suma 390 tys. rubli pozwoliłaby na zworbowanie około 12 tys., z ogólnej liczby 20 tys. zwolnionych miejscowych wojskowych¹⁰⁴. Nieco później generał *en chef* przekazał do Petersburga dokładniejsze liczby: w Koronie dymisji podlegało 12 653 wojskowych, w Wielkim Księstwie Litewskim 5716 osób; z nich Rosjanie zdecydowali się zwerbować w Koronie połowę zwolnionych, czyli 6326 osób, na Litwie — około dwóch trzecich, czyli 4 tys. osób¹⁰⁵.

¹⁰⁰ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 11/22 XII 1793, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 2, k. 35. Waga i próba czerwońców (dukatów) rosyjskich w tamtym czasie była taka sama jak dukatów holenderskich — 3,5 grama o próbie 94, Вел[икий] кн[язь] Георгий Михайлович [Романов], *Монеты царствования Императрицы Екатерины II*, t. 1, С. Петербург 1894, s. 25.

¹⁰¹ W kwestii początku insurekcji Igelström pisał do Sałtykowa 5/16 kwietnia 1794 r.: „Trzeba to skończyć wprzód, nim z Turkami poczniemy”, „Gazeta Wolna Warszawska” 6 V 1794, nr 4, s. 48–49; por. A. Suworow do I. Rybasa, Chersoń, 22 XII 1793: „Wczoraj w liście pocztowym do ppłk. Chwostowa skarżyłem się Panu gorzko, że mam problemy z rekrutami: Dołgorukow ma z 10 000 — 6000, a Igelström z 6000 — 4000, ja zaś mam 000; czyż więc jestem zerem? Licząc się z wszelkim niebezpieczeństwem lepiej by było dla nas, gdybyśmy to naprawili, jeśli możemy. Kachowski przysłał mi 23 ludzi, cały swój magazyn, a ja potrzebuję więcej niż 12 000 piechoty”, oryg. fr. w: A.B. Суворов, *Письма*, wyd. В.С. Лопатин, Москва 1986, s. 261–262.

¹⁰² O. Igelström do Katarzyny II, Warszawa, 11/22 II 1794, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 2, k. 97–98v.

¹⁰³ W. Tokarz, *Warszawa przed wybuchem*, s. 211.

¹⁰⁴ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 11/22 II 1794, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 2, k. 84–86.

¹⁰⁵ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 28 II/11 III 1794, ibidem, k. 122–135v.

Znaczną korektę rozmiaru werbunku (do 10 tys.) można tłumaczyć brakiem w ręku Igelströma odpowiedniej gotówki i negatywnymi doświadczeniami Rosjan na terenie drugiego zaboru, z którego, po wcieleniu przemocą do armii rosyjskiej, część wojskowych zdołała uciec. Sądzę, że to z tych przyczyn w Petersburgu w ostatniej chwili zdecydowano się na rekrutację wyłącznie żołnierzy i rezygnację z oficerów. Igelström jednak uważał, że ujawnienie niechęci do werbowania oficerów tylko zwiększy ich nacisk na podkomendnych i agitację przeciwko wstąpieniu na obcą służbę. Stąd plakat rekrutacyjny skierowany był zarówno do żołnierzy, jak i do oficerów. Generał *en chef* rozumiał, że z tych ostatnich bardzo niewielu zgodzi się wstąpić do służby rosyjskiej. Sugerował, żeby wstępnym warunkiem dla oficerów był udział w werbunku (o randze w armii rosyjskiej decydować miał nie stopień w wojsku koronnym lub litewskim, lecz liczba dostarczonych rekrutów)¹⁰⁶.

Cały rosyjski plan werbunku przedstawiono w tabeli 2¹⁰⁷. Zwolnienia żołnierzy i oficerów polsko-litewskich, połączone z rekrutacją do armii rosyjskiej, miały rozpocząć się w pierwszych dniach marca, a skończyć, według oczekiwań ambasadora, nie później niż 20. tegoż miesiąca. Igelström obiecał Zubowowi, że w kwietniu doprowadzi w granice Imperium zwerbowanych rekrutów, a razem z nimi — większą część wojsk rosyjskich rozlokowanych dotąd w Rzeczypospolitej¹⁰⁸. Na podstawie omawianej korespondencji można postawić tezę, że niewykonanie tego planu przesądziło o fiasku wojskowej i dyplomatycznej misji Igelströma — dla Rosji ani wybuch powstania, ani nawet tymczasowy sukces insurgen-
tów w Warszawie już nie miały większego znaczenia. Rozumiejąc beznadziejność międzynarodowego położenia Polski i stosunek sił wojskowych, Petersburg obawiał się nie tyle insurekcji, co liczył się z koniecznością przygotowania do innych wojen.

¹⁰⁶ Ibidem, k. 123–124v. Z każdym oficerem Igelström przeprowadzał szczegółowy wywiad, tym samym zwiększając wskaźnik odmów wstąpienia do armii rosyjskiej, W. Tokarz, *Warszawa przed wybuchem*, s. 217–218.

¹⁰⁷ Tabela 2 sporządzona na podstawie aneksów do listu O. Igelströma do P. Zubowa, Warszawa, 28 II/11 III 1794, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 2, k. 122–135v. Nazwy jednostek wojsk koronnych i litewskich są podane za: *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794. Spisy*, t. 1 (cz. 1–4), t. 2, wyd. M. Machynia i in., Kraków 1998–2002.

¹⁰⁸ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 28 II/11 III 1794, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 2, k. 122–135v; O. Igelström do M. Arseniewa, Warszawa, 26 II 1794, w: *Powstanie T. Kościuszki z pism autentycznych sekretnych dotąd drukiem nieogłoszonych wydane*, Poznań 1846, s. 150–161. Szczegóły werbunku na podstawie akt Deputacji Indagacyjnej z 1794 r. przedstawił Wacław Tokarz, *Warszawa przed wybuchem*, s. 209 nn.

Tabela 2. Rosyjski plan rekrutacyjny po redukcji wojsk polsko-litewskich (marzec 1794)

Miejsca dyslokacji	Głównodowodzący generał, rosyjskie jednostki wojskowe	Jednostki wojskowe polsko-litewskie	Miejsca dyslokacji	Osób podlegających dymisji	W tej liczbie planowanych rekrutów	
Brześć i okolice	Oddział wydzielony pod komendą sekund majora Cyrcjanowa	4 Pułk Przedniej Straży (tatarski) Józefa Bielaka	Kamieniec, woj. brzeskie		1/2	151
	Razem:			303		
Grodno i okolice	gen. mjr Nikołaj Zubow	Oddziały Sankt-Petersburskiego Pułku Grenadierów	Janów, pow. grodzieński	187	[więcej niż] 2/3	
		Regiment Gwardii Pieszej Litewskiej	Żółudek, pow. grodzieński	83		
		Oddział Ingermanlandzkiego Pułku Karabinierów	Sokółka, pow. grodzieński	255		
		Batalion Sankt-Petersburskiego Pułku Grenadierów	Smorgonie, pow. oszmiański	671		
		Oddział Ingermanlandzkiego Pułku Karabinierów	Indura, pow. grodzieński	33		
Razem:				1229	820	
Słonim i okolice	gen. mjr Nikołaj Zubow	Oddziały Kurskiego czy Kozłowskiego Pułków Piechoty	Prużana, pow. wołkowyski	111	[więcej niż] 2/3	
		5 Regiment Pieszy Pawła Grabowskiego	Dereczyn, pow. wołkowyski	311		
		Oddział sekund majora Fiodora Uwarowa	Bielica, woj. nowogrodzkie	94		
Razem:				516	344	

Wilno i okolice	gen. mjr Nikołaj Arseniew	Oddział w Wilnie	Korpusy Artylerii i Inżynierów Litewskich	Wilno	611	[więcej niż] 2/3	
		Oddział Narewskiego Pułku Piechoty	1 Pułk Przedniej Straży JKM i Rzeczypospolitej Michała Kirkora	Widze, pow. brasławski	357		
		Oddział Narewskiego Pułku Piechoty w Wilkomierzu	2 Pułk Przedniej Straży Augustyna Kadłubskiego	Oniśzty, pow. wilkomierski	212		
		Oddziały Pskowskiego czy Narewskiego Pułków Piechoty	2 Brygada Kawalerii Narodowej (Petyhorska)	Lida	67		
		Oddział Narewskiego Pułku Piechoty	Chorągiew Grenadierska Buławy Polnej Litewskiej 1 Regiment Pieszy Buławy Wielkiej Litewskiej	Lukojnie, woj. wileńskie Wilkomierz	73 349		
Razem:						1669	1232
Kowno i okolice	gen. mjr Paweł Cycjanow	Oddziały Rewelskiego Pułku Piechoty skierowane do Poniewieża i Kiejdan z okolicami	1 Brygada Kawalerii Narodowej Mikołaja Sulistrowskiego 3 Brygada Kawalerii Narodowej Józefa A. Kossakowskiego	Księstwo Żmudzkie	634 98	[więcej niż] 2/3	
		Oddziały Rewelskiego Pułku Piechoty	3 Pułk Przedniej Straży Buławy Polnej Litewskiej Jakuba Baranowskiego	Wilkowyski, pow. preński	238		
		Oddział płk. Fiodora Engelhardta	5 Pułk Przedniej Straży Stanisława Byszewskiego	Wielona, Księstwo Żmudzkie	245		
		Oddział sekund majora Jeremolaja Gamera	4 Regiment Pieszy Buławy Polnej Litewskiej	Żyźmory, pow. kowieński	310		

Tabela 2. cd.

Miejsca dyslokacji	Głównodowodzący generał, rosyjskie jednostki wojskowe	Jednostki wojskowe polsko-litewskie	Miejsca dyslokacji	Osób podlegających dymisji	W tej liczbie planowanych rekrutów		
	Pododdziały Rewelskiego Pułku Piechoty	3 Regiment Pieszy Buławy Polnej Litewskiej Michała Kossakowskiego	Szawle i Janów, pow. kowieński	262			
		6 Regiment Pieszy im. Massalskich Franciszka Niesiołowskiego	Poniewież, pow. upicki	212			
		Razem:			1999	1453	
	RAZEM W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM:					4000	
	Warszawa i okolice	gen. por. Stiepan Apraksin	Achtyrski Pułk Lekkokonny złożony z sześciu szwadronów i Kijowski Pułk Grenadierów z czterech batalionów	4 Pułk Przedniej Straży ks. Wirtemberskiego (w dywizji gen. mjr. Jana Augusta Cichockiego)	Rypin	220	1/2
				Pułk Nadworny Króla szefostwa Augustyna Gorzeńskiego (w teje dywizji)	Kozienice	121	
			Gwardia Konna Koronna	Warszawa	40		
			Gwardia Piesza Koronna		390		
			10 Regiment Pieszy Ordynacji Rydzyskiej Ignacego Działyńskiego		529		
			Korpusy Artylerii, Inżynierów i Pontonierów Koronnych	580			
			Szwadron 2 Małopolskiej Brygady Kawalerii Narodowej Adama Walewskiego	150			

			1 Wielkopolska Brygada Kawalerii Narodowej Antoniego Madalińskiego (w dywizji gen. lejtn. Kajetana Adama Miączyńskiego)	Ostrołęka	1038	
			2 Regiment Pieszy im. Królewicza gen. mjr. Józefa Wodzickiego (w dywizji pod dowództwem tegoż)	Radom, Brzuza	300	
			Razem:		3368	1684
Granne	gen. por. Stiepan Apraksin	Doński Pułk Iwana Grenowa liczący 5 sotni i Jamburski Pułk Karabinierów złożony z sześciu szwadronów	1 Małopolska Brygada Kawalerii Narodowej Kajetana Ożarowskiego	Bielsk, woj. podlaskie	1257	1/2
			5 Regiment Pieszy Fizylierów	Stulno, [ziemia chełmska]	807	
			Razem:		2064	1032
Łuck, Olin i okolice	gen. mjr Fiodor Denisow	Doński Pułk Janowa liczący 5 sotni i Smoleński Pułk Dragonów złożony z dziewięciu szwadronów	1 Pułk Przedniej Straży gen. mjr. Krzysztofa Karwickiego (tu i niżej dywizji gen. lejtn. ks. Michała Lubomirskiego)	Targowica, woj. wołyńskie	290	1/2
			14 Regiment Pieszy im. Potockich	Stulno, prawdopodobnie omyłka w nazwie, podane jako woj. wołyńskie	542	

Tabela 2. cd.

Miejsca dyslokacji	Głównodowodzący generał, rosyjskie jednostki wojskowe	Jednostki wojskowe polsko-litewskie	Miejsca dyslokacji	Osób podlegających dymisji	W tej liczbie planowanych rekrutów
		13 Regiment Pieszzy Ordynacji Ostrogskiej	Dubno, Krzemieniec, Łuck	795	
		Chorągwi Piechoty Węgierskiej	Bereźne, Stulno	132	
		Razem:		2213	1106
Lublin i okolice	gen. mjr Gawryła Rachmanow	Doński Pułk Orłowa liczący 10 sotni, cztery szwadrony Woroneskiego Pułku Huzarów, batalion Uglickiego Pułku Piechoty	Turzysk, woj. wołyńskie	1142	1/2
		9 Regiment Pieszzy gen. mjr. Filipa Racyńskiego	Kazimierz, woj. lubelskie	609	
		1 Regiment Pieszzy im. Królowej Antoniego Pułaskiego	Radzyń, ziemia łukowska, woj. sandomierskie	593	
		6 Regiment Pieszzy Łanowy Stanisława Ożarowskiego	Zawichost, woj. sandomierskie	242	
		7 Regiment Pieszzy (dawniej — P. Potockiego) gen. lejtn. Kajetana Adama Miączyńskiego	Łęczna, ziemia chełmska, woj. lubelskie	333	
		4 Regiment Pieszzy Buławy Wielkiej Koronnej	woj. wołyńskie, częściowo ziemia chełmska i Luboml	499	
		Razem:		3418	1709

Kraków i okolice	gen. gewart Osi Łykoszyn	Szwadron Smoleńskiego Pułku Dragonów, dwie roty i 30 kozaków Nowogródzkiego Pułku Muszkietierów	2 Regiment Pieszcy im Królewicza gen. mjr. Józefa Wodzickiego (w dywizji pod dowództwem tegoż)	Kraków	300	1/2				
			3 Regiment Pieszcy gen. mjr. Mikołaja Czapskiego	Kraków, Pilcza	884					
			Garnizon Fortecy Częstochowskiej	Częstochowa	106					
			Razem:				1290	645		
Opatów	Oddział wydzielony pod komendą pplk. Fiodora Ekessparre'a	2 Małopolska Brygada Kawalerii Narodowej Adama Walewskiego (w dywizji gen. mjr. Józefa Wodzickiego)	woj. krakowskie i sandomierskie							
			Razem:				300	1/2	150	
			RAZEM W KORONIE POLSKIEJ:				12653			6326
			RAZEM W RZECZYPOSPOLITEJ:				18369			10326

Rosyjski „rachunek” za zachowanie Rzeczypospolitej

Genezę ostatecznej likwidacji Rzeczypospolitej przyjęło się łączyć ze stłumieniem insurekcji kościuszkowskiej. Korespondencja Igelströma z Zubowem skłania do innego przedstawienia tej kwestii. Dowodzi bowiem, że już latem 1793 r. przedstawiciele najwyższych władz Rosji zdawali sobie wyraźnie sprawę, że bezpośrednim efektem ich inicjatyw może być definitywny rozbiór państwa polsko-litewskiego¹⁰⁹. W perspektywie spodziewanych konfliktów zbrojnych (w pierwszej kolejności z Turcją i Prusami) rosyjscy dygnitarze, chociaż woleliby uniknąć powstania w Rzeczypospolitej, nie byli gotowi do rezygnacji ze swoich zamiarów wobec armii polsko-litewskiej. Ewentualną insurekcję traktowali jako ryzyko nie dla Rosji, ale dla Polski. Stanisławowi Augustowi z góry powiedziano, że „zapłatą” za insurekcję stanie się ostateczne unicestwienie państwa¹¹⁰.

Ten sposób myślenia potwierdził u progu insurekcji Igelström. W liście do Zubowa z 25 marca 1794 r., nie zdając sobie w pełni sprawy z konsekwencji marszu Madalińskiego, reagował głównie na odmowę polskich i litewskich wojskowych wobec propozycji przechodzenia na rosyjską służbę, winił również władze Rzeczypospolitej, że nie chcą walczyć z wrogią planom Petersburga propagandą w armii:

Proszę pozwolić, łaskawy Panie, że na zakończenie dodam tutaj własne rozumowanie dotyczące Polski. Wobec niespokojnego ducha, którym przepojona jest tutejsza szlachta, oddziałująca w tym samym duchu na mieszczan i chłopów, wobec beczynności władz wyznaczonych do powstrzymywania ludzi wszelkiego rodzaju i stanu od niewłaściwych poczynań, [– –] a wreszcie wobec faktu, że wojsko i policja mimo niepokojących okoliczności pozostają w zupełnej neutralności, a tym samym dają wolną rękę niespokojnym umysłom, które wielkimi krokami dążą do realizacji swoich zamierzeń, sądzę, że nie ma innego środka, aby ustabilizować tutaj [sytuację] na trwałym fundamencie właściwych zasad i spokoju, niż dokonanie nowego podziału Polski; ponieważ bardzo trudne i kosztowne będzie dla nas utrzymanie wewnętrznego spokoju w obcym kraju wraz z ochroną jego granic także przed zakusami z zewnątrz, gdy on z jednej strony przedstawia wpółmartwe, z drugiej zbuntowane ciało¹¹¹.

¹⁰⁹ Patrz przyp. 85.

¹¹⁰ Katarzyna II do O. Igelströma, [Petersburg], 20/31 III 1794, w: *Instrukcje i reskrypty*, s. 352.

¹¹¹ „Позвольте мне, милостивый государь, в заключение приобщить здесь собственное рассуждение относительно Польши. По беспокойному духу, коим напитано здешнее дворянство, наклоняющее к тому же и мещан, и поселян, по

Nasuwa się zatem kluczowe pytanie: w jakich właściwie granicach po roku 1792 r. mieściła się rosyjska propozycja zachowania polskiej państwowości i jaką cenę, zdaniem Katarzyny II i jej dostojników, mieliby za nią zapłacić Polacy? Odpowiedź na pierwszą część pytania przejrzyście sformułował Zubow w liście do Igelströma z 31 października 1793 r. (chodziło o omówiony wyżej projekt obrony Rosji przed ewentualnym napadem ze strony Prus). Powołując się na traktat przymierza z Rzeczpospolitą, faworyt patrzył na jej pozostałą część jako na terytorium *de facto* już przyłączone do Rosji, któremu — jak stwierdzał — zostały pozostawione atrybuty państwa tylko z uwagi na relacje Petersburga z ościennymi monarchiami: „Włączając, że tak powiem, tę Republikę do Rosji, pozostawiamy jej, z myślą o innych mocarstwach, pewien pozór niepodległości”¹¹². Czyli fikcję.

Igelström szedł za myślą Zubowa. W propozycjach dotyczących ufortyfikowanych linii obrony Imperium nie brał pod uwagę istnienia granicy z Rzeczpospolitą, nie liczył nawet na przewidzianą traktatem przymierza pomoc armii polsko-litewskiej, zakładając z góry jej „zdradę” — możliwość przejścia w kolejnej wojnie na stronę przeciwników Rosji¹¹³.

Co więcej, ta nowa rosyjska koncepcja pseudopaństwa polskiego nie tylko nie przywydywała istnienia militarnie znaczącego wojska (i dyplomacji), ale i nie zawierała szczegółów w kwestiach polityki wewnętrznej

недеятельности начальников, определённых к воздержанию всякого рода и состояния людей от своевольств, [–] и наконец, по нынешнему испытанию, что войски и полиция в смутных обстоятельствах остаются в полной неутральности, и тем дают свободу беспокойным умам великими шагами достигать до совершения своих намерений, я сужу, что нет других средств к остепенению здесь на незыблемом основании благочиния и спокойствия, как сделать новый раздел Польши, ибо весьма затруднительно и дорого для нас будет стоять, чтоб в чужом крае удерживать внутренний покой купно с защищением его границ и от внешних покушений, когда он по виду своему представляет и полумёртвое, и бунтующее тело”, O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 14/25 III 1794, RGADA, f. 12, op. 1, nr 217, cz. 2, k. 233v, 258.

¹¹² „Мы Республику сию, так сказать, приобщая к России, оставляем, в виду прочих держав, ей некоторый вид независимости”, P. Zubow do O. Igelströma, Petersburg, 20/31 X 1793, AVPRI, f. 5, op. 1, nr 589, k. 280v.

¹¹³ „Когда бы случилось, что Польша бы изменила, то [–] польские гарнизоны не будут так важны, чтоб на долгое время остановить действие российского оружия”, „Мнение об обороне Польши против Пруссии”, AVPRI, f. 5, op. 1, nr 589, k. 295; „На присоединение в сем случае войск польских к российским и единодействие Польши обще с Россиею никоим образом в начале полагаться нельзя [–] И так сей наступательный план может быть основан на одних только российских войсках”, „Мнение каким образом из оборонительного положения перейти в наступательное”, *ibidem*, k. 298–298v.

(jednym z sygnałów takiego podejścia było wyraźne lekceważenie zagadnienia sejmików ze strony Igelströma).

Innymi słowy, nad Newą w pozostałościach Rzeczypospolitej widziano wyłącznie teren buforowy, który Rosja mogła bez żalu ofiarować na rzecz kolejnej wojny, zrujnować aktywnym prowadzeniem operacji militarnych i nie brać po wojnie odpowiedzialności za jego odbudowę¹¹⁴. Istnienie Rzeczypospolitej jako strefy buforowej, przeznaczonej jedynie do działań militarnych, oczywiście nie miało nic wspólnego z nadziejami Stanisława Augusta ani z planami targowiczian, nie zawierało także żadnych odniesień do czasów ambasady Ottona Stackelberga (Otto Štaket'berg, 1772–1790), ani do przywoływanych wyżej poglądów Sieversa (1794). Dotychczasowa koncepcja istnienia Polski, choćby w okrojonych granicach i bez znacznych sił zbrojnych, ale jako protektoratu o pewnym stopniu samodzielności, odeszła w niebyt. Jej miejsce zajęły inne wizje, bezpośrednio odzwierciedlające stopień negatywnego nastawienia Katarzyny II do Polaków (w tym przypadku chodziło właśnie o cały naród, a środki obmyślane przez Rosjan — jak pokażę niżej — obejmowały deportację dziesiątków tysięcy ludzi z zamiarem uniemożliwienia im kiedykolwiek powrotu).

Rzecz jasna, że nie mówiono o tym otwarcie, aby elity polsko-litewskie żyły jak najdłużej iluzją możliwego kompromisu z Rosją. Łukasz Kądziela określił terminem „opcja grodzieńska” próbę zawarcia takiego kompromisu z Sieversem ze strony polityków bliskich królowi w czasach sejmu 1793 r.¹¹⁵ Badaczowi udało się znakomicie opisać historię ostatniego sejmu oczami elit polsko-litewskich, natomiast nie wystarczyło mu czasu, żeby pokazać tę historię oczami elity rosyjskiej. Tymczasem różnica w wymowie źródeł rosyjskich i polskich jest ogromna. Aby zilustrować, jak odmiennie patrzono wówczas na perspektywę rozwoju stosunków rosyjsko-polskich w Warszawie i Petersburgu, warto powrócić raz jeszcze do tematu reformy wojskowej. Przedstawiciele dworu królewskiego w Warszawie racjonalnie ją uzasadniali. Jednak ani król, ani Moszyński, jak również jego biograf¹¹⁶, nie znali istoty rosyjskich zamiarów. Poglądy dostojników Katarzyny II wobec losu żołnierzy polsko-litewskich ujawnia fragment listu Igelströma do Zubowa z 15 czerwca 1793 r.: „Ani Rzeczpospolita, ani jej generałowie, ani jej oficerowie, ani sami rekruci nie powinni być uprzedzeni, że mają pozostać w Rosji na zawsze [wyróżnienie moje — V.A.], ale powinni być przyjęci na czas nieokreślony, z obietnicą zwolnienia ze służby po upływie dwunastu

¹¹⁴ Patrz przyp. 19, 20.

¹¹⁵ Ł. Kądziela, *Opcja grodzieńska*, s. 167–180.

¹¹⁶ Ł. Kądziela, *Między zdradą*, s. 237.

lat”¹¹⁷. Zatem demilitaryzacja Rzeczypospolitej, której usilnie domagali się wówczas Rosjanie, przewidywała, że wbrew oficjalnym obietnicom Katarzyny II dziesiątki tysięcy ludzi miały nigdy już nie wrócić do ojczyzny po długich latach rosyjskiej służby. Innymi słowy, plan zawierał elementy wynarodowiania.

Swoisty „rachunek”, wystawiony przez Rosjan za zachowanie Rzeczypospolitej po roku 1793, wynikał z dwóch podstawowych powodów. Pierwszy to praktyczne potrzeby Imperium. Podejmowane kolejno kampanie związane z ekspansją terytorialną Rosji wymagały ogromnych nakładów, finansowych i ludzkich, których niedobór był zjawiskiem stałym i stanowił powracający wątek korespondencji rosyjskich dygnitarzy. Nic dziwnego, że po zakończeniu w lipcu 1792 r. działań wojennych w Rzeczypospolitej Petersburg starał się, z jednej strony, wyprowadzić stamtąd większość wojsk (ich pobyt był kosztowny, potrzebne zaś były do realizacji innych zadań), z drugiej chciał pozyskać, jako dodatkowy bonus obok terenów anektowanych w 1793 r., żołnierzy armii pokonanego państwa.

Kolejny element wiązał się z żądaniem Katarzyny II, wymagającej od Polaków kolektywnych rytuałów upokorzenia. Zaczynano od wymuszania akcesów targowickich, często ze złamaniem wcześniejszej przysięgi na Konstytucję 3 maja. Następnie presję wywierano na Stanisława Augusta w kwestii przystąpienia do targowicy, a potem bolesnego wymogu powtórnego przystąpienia do konfederacji. Żądano potępienia przez króla, senatorów i posłów działań Sejmu Czteroletniego jako nielegalnych. Wreszcie wojsko musiało, po doświadczeniach wojny 1792 r., przysięgać targowickim hetmanom, wyrzec się otrzymanych w tej wojnie nagród (kwestia *Virtuti Militari*), na koniec „z własnej woli” przejść na służbę znienawidzonego wroga. O głębokim poruszeniu armii i społeczeństwa polsko-litewskiego najwyraźniej świadczy fragment listu człowieka mocno skompromitowanego targowicką współpracą z Rosją, wojewody witebskiego Michała Kossakowskiego do brata Szymona, hetmana (list stanowił reakcję na zamiar rosyjskich wojskowych, aby trzymać w posiadłościach Kossakowskich część zwerbowanych rekrutów): „Czyż już nie daliśmy dowodów naszej chęci [wobec Rosji — V.A.], na co nas w obmierzłość przeprowadzać?”¹¹⁸.

Nie licząc się zatem zupełnie z reakcją ani przeciwników, ani adherentów, dwór petersburski miał apetyt na rekrutów, a jednocześnie

¹¹⁷ O. Igelström do P. Zubowa, Warszawa, 4/15 VI 1793, w: В. Аниперков, „*Науш партизан*”, s. 148.

¹¹⁸ M. Kossakowski do S. Kossakowskiego, Wojtkuszki, 21 III 1794, w: *Powstanie T. Kościuszki z pism*, s. 130–131.

stosował wobec miejscowego społeczeństwa psychologiczne instrumenty demoralizacji. Igelström był jedynie posłusznym wykonawcą tej strategii, jego działania odzwierciedlały poglądy Katarzyny II i jej ostatniego faworyta Zubowa.

Cesarzowa rosyjska, sądząc po jej decyzjach, nie wierzyła już, że Rzeczpospolitą można cofnąć do dawnego systemu rosyjskiego protektoratu i była zdecydowana albo zlikwidować sąsiednie państwo, albo zachować jego resztki na warunkach, których akceptacja przez miejscowe społeczeństwo oznaczałaby klęskę na każdym polu, z poniżającą gwarancją odrzucenia przez Polaków tradycji walki o wcześniejsze prawa.

Ambicje Zubowa dodawały do tej strategii dalsze elementy. Użytkowski przed początkiem 1794 r. wysoki stopień kontroli nie tylko nad sprawami polskimi, ale i nad armią rosyjską, faworyt w nowej randze generała feldzeugmeistra traktował Rzeczpospolitą przede wszystkim jako zaplecze surowcowe i ludzkie dla realizacji następnych planów militarnych Rosji. Toteż Igelström, kierując się aktualnymi tendencjami dworu w Petersburgu, skoncentrował wysiłki na wykonaniu zadań związanych z werbunkiem żołnierzy polsko-litewskich.

Podsumowanie: plany Rosji w latach 1792–1794

Korespondencja Igelströma pokazuje, że drugi rozbiór Rzeczypospolitej dokonywany był przez Rosjan liczących się równocześnie z możliwą wojną z Prusami¹¹⁹. W tym przypadku żadne ustępstwa nie wchodziły w grę — rozbiór został wprowadzony w taki sposób, aby to Petersburg, a nie Berlin, był bardziej przygotowany do przewidywanego konfliktu między zaborcami. W świetle opisanych w artykule rosyjskich projektów wojskowych staje się jasne, że przedmiotem kalkulacji był między innymi potencjał rekrutacyjny przyłączonych terenów, a także możliwość dodatkowego naboru żołnierzy z pozostałej części Rzeczypospolitej. W pierwszym i drugim punkcie Petersburg uzyskał przewagę nad Berlinem¹²⁰. Innymi słowy, po doświadczeniach napiętych relacji z Prusami od 1788 r.,

¹¹⁹ W historiografii wiadomo o takim podejściu Rosji do Prus w latach 1788–1791, jednak nie w okresie drugiego i trzeciego rozbioru, zob. jako przykład edycji źródłowej na ten temat: *Екатерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка 1769–1791*, wyd. В.С. Лопатин, Москва 1997.

¹²⁰ Igelström w omawianych projektach m.in. podawał liczbę (od 20 do 30 tys.) potencjalnych rekrutów na terytorium drugiego zaboru, których mogłyby dodać do swej armii władze berlińskie — wraz z nimi całą armię pruską oceniał maksymalnie na 240 tys., „Мнение об обороне Польши против Пруссии”, AVPRI, f. 5, op. 1, nr 589, k. 289v.

uznanie prawdopodobieństwa wojny z nimi było nader istotnym motywem Rosjan, który łączył w logiczny związek całokształt ich działań w Rzeczypospolitej w latach 1792–1794.

Rozbiór z 1793 r. pozwolił na pozostawienie Berlina na francuskiej arenie militarnej, tym samym zmniejszając zagrożenie, jakie Prusy stanowiły dla Rosji (pruskie zaangażowanie w wojnę francuską w korespondencji Igelströma jednoznacznie interpretowano jako gwarancję niedopuszczenia do ich ataku na Rosję¹²¹).

Drugim elementem w łańcuchu rosyjskich interesów była redukcja wojsk Rzeczypospolitej, ponieważ ich przejście na stronę przeciwników Imperium w razie kolejnych wojen w regionie było dla rosyjskich elit niemal pewnikiem. Z redukcją wojsk koronnych i litewskich było związane kluczowe zadanie Igelströma — wcielenie większości zwolnionych do armii rosyjskiej. Chęć zapobieżenia przejściu ich na służbę państw trzecich tłumaczy rosyjską gotowość do maksymalnego użycia w tej sprawie siły (co pierwotnie planował Zubow), natomiast konieczność konwojowania rekrutów przy ich wycofywaniu z Rzeczypospolitej wyjaśnia zatrzymanie tu znacznej części rosyjskich wojsk interwencyjnych.

Prymat spraw wojskowych przesądził o odwołaniu Sieversa i kształcie traktatu przymierza z Rzeczapospolitą. Pozostawienie po 1793 r. buforowego państewka po pierwsze miało pozwolić na toczenie przyszłej wojny z Prusami poza granicami Rosji, a po drugie — traktowane jako terytorium i tak faktycznie już przyłączone do Cesarstwa, gwarantowało zmonopolizowanie jego zasobów ludzkich (rekruci) i przestrzeni (fortyfikacje z garnizonami rosyjskimi).

Kolejne pytanie dotyczy tego, czy Rosjanie świadomie podzegli do powstania w Rzeczypospolitej. Takie przypuszczenia, nieobce polskiej historiografii, a wzmacniane wskutek nagłego usunięcia z Warszawy Sieversa i brutalnych poczynań jego następcy¹²², w świetle zbadanej korespondencji okazują się nieuzasadnione. Zachowanie Igelströma było efektem pośpiechu. Ambasador dążył nie do wzmocnienia, a do zapobieżenia fali niezadowolonych z redukcji, chciał zdążyć wycofać rekrutów z wojskami rosyjskimi w granice drugiego zaboru, zanim „zamieszki” to uniemożliwią. Nie zdołał wywiązać się z tego zadania, co jest istotne dla oceny powstania 1794 r.

¹²¹ Patrz przyp. 19.

¹²² Poseł pruski Ludwik Buchholtz donosił do Berlina, że obłożnie chory Igelström przyjmuje codziennie cały skład Rady Nieustającej, a wobec króla polskiego postępuje na tyle bezceremonialnie, że ministerium polsko-litewskie i zagraniczni dyplomaci są przekonani, iż wkrótce nastąpi ostateczny rozbiór Rzeczypospolitej, L. Buchholtz do Fryderyka Wilhelma II, Warszawa, 8, 25 I 1794, w: *Powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji*, s. 38, 47–48; W. Tokarz, *Warszawa przed wybuchem*, s. 64 nn.

Biorąc pod uwagę okoliczności rozpoczęcia insurekcji, uznać ją trzeba za jednoznaczną odmowę wojska polsko-litewskiego służby po stronie Rosji. Zarazem wskazała ona kierunek funkcjonowania społeczeństwa, stała się kamieniem węgielnym oporu wobec współudziału w zbrodniach wojennych Imperium Rosyjskiego. Pod tym względem powód powstania (odrzućcie służby rosyjskiej) był nie mniej ważny niż nierealizowalny cel (zachowanie Rzeczypospolitej). Ponieważ wybór, jaki pozostał po drugim rozbiorze, w istocie dotyczył już nie podtrzymywania istnienia państwa polsko-litewskiego, ale tego, jaki kształt będzie miało społeczeństwo, które wyłoni się po jego unicestwieniu.

Streszczenie

Przechowywana w moskiewskich archiwach korespondencja Ottona Heinricha Igelströma, najpierw dowódcy rosyjskich wojsk, a następnie także ambasadora w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jest w dużej mierze kluczem do zrozumienia działań dworu rosyjskiego wobec Rzeczypospolitej w latach 1793–1794, a także relacji między państwami zaborczymi. W listopadzie 1793 r. Igelström, zgodnie z poleceniem faworyta Katarzyny II, Płatona Zubowa, przygotował tajne projekty wojen defensywnej i ofensywnej przeciwko Prusom. Teatrem działań militarnych Rosjanie chcieli uczynić niezajęty po drugim rozbiorze teren Rzeczypospolitej, traktowany jako bufor. Choć nad Newą wojna z Berlinem była postrzegana jako tylko jeden z możliwych scenariuszy, to stosunek do Prus był jednoznaczny: traktowano je jako alianta tymczasowego, a rozbiór został przeprowadzony tak, aby to Petersburg, a nie Berlin, był bardziej przygotowany na wypadek przyszłej wojny między nimi. Przedmiotem kalkulacji był m.in. potencjał rekrutacyjny przyłączonych terenów i szansa dodatkowego naboru żołnierzy ze zredukowanego wojska Rzeczypospolitej. W drugim wypadku w grę wchodziło do 20 tys. osób. Igelström miał nie dopuścić, by byli żołnierze wojsk polsko-litewskich zasilili siły zbrojne innych państw, lecz starać się, by niemal w komplecie przeszli na służbę rosyjską. Ci, którzy by ją wybrali, pilnowani przez rosyjskich żołnierzy mieli zostać deportowani w granice drugiego zaboru i (wbrew obietnicom) już na zawsze pozostać w Imperium. Niewykonanie tego planu przesądziło o fiasku wojskowej i dyplomatycznej misji Igelströma w Rzeczypospolitej i było oczywistą zasługą insurekcji 1794 r. Uznać ją trzeba za wyraz jednoznacznej odmowy wojska polsko-litewskiego służby po stronie Rosji.

The Second Partition and the Kościuszko Uprising in the Light of Otto Heinrich Igelström's Correspondence

The correspondence, preserved in the Moscow archives, of Otto Heinrich Igelström, initially the commander of the Russian army and then also ambassador

to the Polish-Lithuanian Commonwealth, is a key to understanding the actions of the Russian court towards the Commonwealth in 1793–1794, and the relations between the partitioning states. In November 1793, Igelström, instructed by Empress Catherine II's favourite, Platon Zubov, prepared secret plans for defensive and offensive wars against Prussia. The theatre of possible military operations was to be the rump territory of the Polish-Lithuanian Commonwealth, still unoccupied after the second partition, which was to be treated as a buffer. Although Petersburg saw a war with Berlin as only one of the possible scenarios, its attitude was straightforward: Prussia was treated as a temporary ally, and the partition was to be carried out in such a way so as to ensure that St Petersburg, rather than Berlin, would be better prepared for any war between the two. Central to its calculations was the recruitment potential of the annexed territories and the chance of additional recruitment of soldiers from the reduced army of the Commonwealth: up to 20,000 men. Igelström was not to permit former soldiers of the Polish-Lithuanian army to join the armed forces of other countries but was to try to ensure that almost all of them went into Russian service. Subsequently they were to be deported under Russian guard to the territories annexed in the second partition and (contrary to promises) to remain in the Empire forever. The failure to carry out this plan on account of the 1794 uprising ensured the failure of Igelström's military and diplomatic mission to the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Bibliografia

Edycje źródłowe

- Akta sejmiku kowieńskiego z lat 1733–1795*, wyd. Monika Jusupović, IH PAN, Neriton, Warszawa 2019.
- Blum Karl Ludwig, *Ein russischer Staatsmann. Des Grafen Jakob Johann Sievers Denkwürdigkeiten zur Geschichte Rußlands*, t. 3, C.F. Winte, Heidelberg–Leipzig 1858.
- Correspondance de Stanislas-Auguste avec Catherine II et ses plus proches collaborateurs (1764–1796)*, wyd. Zofia Zielińska, Arkana, Kraków 2015.
- Dembiński Bogusław, *Z dziejów okupacji pruskiej w r. 1793 (Z listów Igelströma do Moellendorffa)*, „Przegląd Historyczny” 1, 1905, 3, s. 394–404.
- Instrukcje i reskrypty do ambasadorów rosyjskich w Rzeczypospolitej w latach 1772–1794*, oprac. Adam Danilczyk, Jacek Kordel, Vadzim Anipiarkou, Sławomir Łuczak, współpraca Zofia Zielińska, Neriton, Warszawa 2019.
- Kalinka Walerian, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, cz. 2: *Dokumenta do historii drugiego i trzeciego podziału*, Nakładem Księgarni Jana Konstantego Żupańskiego, Poznań 1868.
- Powstanie kościuszkowskie w świetle korespondencji posła pruskiego w Warszawie. Listy Ludwika Buchholtza do Fryderyka Wilhelma II (styczeń–czerwiec 1794 r.)*, wyd. Henryk Kocój, Pax, Warszawa 1983.

- Powstanie T. Kościuszki z pism autentycznych sekretnych dotąd drukiem nieogłoszonych wydane, Księgarnia Nowa J. Łukaszewicza, Poznań 1846.
- Sejm grodzieński 1793, wyd. Henryk Olszewski, Biblioteka Kórnicka PAN, <http://www.bkpan.poznan.pl/projekty-zakonczone/ELITY/SEJM1793/s47.htm> (dostęp: 29 III 2024).
- Sievers Jakob Johann, *Jak doprowadziłem do drugiego rozbioru Polski*, oprac. Barbara Grochulska, Piotr Ugniewski, Interim, Warszawa 1992.
- Tajna korespondencja z Warszawy 1792–1794 do Ignacego Potockiego. Jan Dembowski i inni, oprac. Maria Rymyszyna, Andrzej Zahorski, PWN, Warszawa 1961.
- Екатерина II и Г.А. Потёмкин. Личная переписка 1769–1791, wyd. Вячеслав Сергеевич Лопатин, Издательство „Наука”, Москва 1997.
- Сборник Императорского Русского исторического общества, т. 47: Бумаги Я.И. Булгакова. 1779–1798; Дела Польши 1792 года (из бумаг М.В. Каховского, М.Н. Кречетникова и других), wyd. Николай Фёдорович Дубровин, Типография И.Н. Скороходова, С. Петербург 1885.
- Суворов Александр Васильевич, *Письма*, wyd. Вячеслав Сергеевич Лопатин, Издательство „Наука”, Москва 1986.

Opracowania

- Butterwick Richard, *Światło i płomień. Odrodzenie i zniszczenie Rzeczypospolitej (1733–1795)*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2022.
- Cegielski Tadeusz, Kądziela Łukasz, *Rozbiory Polski 1772–1793–1795*, WSiP, Warszawa 1990.
- Dolinskas Vydas, Simonas Kosakovskis. *Politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1763–1794*, Vaga, Vilnius 2003.
- Dymek Benon, *Posłowie mazowieccy na sejmie grodzieńskim 1793 roku*, „Rocznik Mazowiecki” 25, 2013, s. 33–51.
- Іłowajski Дмитрій, *Sejm grodzieński roku 1793. Ostatni sejm Rzeczypospolitej Polskiej*, nakł. J. K. Żupańskiego, Poznań 1872.
- Jurgaitis Robertas, „Vilniaus seimelio veikla 1717–1795 m.”, rozprawa doktorska, Vytauto Didžiojo Universitetas, Lietuvos Istorijos Institutas, Kaunas 2007, <https://portalcris.vdu.lt/server/api/core/bitstreams/5801911a-67db-479d-81b4-f72664a7efba/content> (dostęp: 29 III 2024).
- Jusupović Monika, *Sejmik preński (1791–1794)*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 21, 2022, 1, s. 287–304.
- Kądziela Łukasz, *Od Konstytucji do Insurekcji. Studia nad dziejami Rzeczypospolitej w latach 1791–1794*, [red. nauk. Wojciech Kriegseisen], Neriton, Warszawa 2011 (Prace Naukowe Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego).
- Kądziela Łukasz, *Między zdradą a służbą Rzeczypospolitej. Fryderyk Moszyński w latach 1792–1793*, Volumen, Warszawa 1993.
- Knapik Joanna, *Wątki biblijne na sejmie w Grodnie w 1793 roku*, „Nasza Przyszłość” 98, 2002, s. 365–392.

- Kornatowski Wiktor, *Kryzys bankowy w Polsce 1793 roku. Upadłość Teppera, Szulca, Kabryta, Prota Potockiego, Łyszkiewicza i Heyzlera*, z przedm. Ludwika Krzywickiego, [s.n.], Warszawa 1937.
- Lord Robert Howard, *Drugi rozbiór Polski*, Pax, Warszawa 1984.
- Mathiez Albert, *Rewolucja Francuska, Książka i Wiedza*, Warszawa 1956.
- Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów 1777–1794. *Spisy*, t. 1 (cz. 1–4), t. 2, wyd. Mariusz Machynia, Czesław Srzednicki, Valdas Rakutis, Jarosław Gdański, Księgarnia Akademicka, Kraków 1998–2002.
- Rolnik Dariusz, *Szlachta koronna wobec konfederacji targowickiej (maj 1792 — styczeń 1793)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2000.
- Smoleński Władysław, *Konfederacja targowicka*, nakładem autora, Kraków 1903.
- Szyndler Bartłomiej, *Powstanie kościuszkowskie 1794*, Ancher, Warszawa 1994.
- Šmigelskytė-Stukienė Ramunė, *Życie parlamentarne na Litwie w ostatnich latach istnienia Rzeczypospolitej. Sejmiki lutowe 1794 r. w województwie brzesko-litewskim*, w: *Unie międzypaństwowe, parlamentaryzm, samorządność. Studia z dziejów ustroju Rzeczypospolitej Obojga Narodów*, red. Waław Uruszczak i in., Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2020, s. 291–310.
- Tokarz Waław, *Milczkowie sejmowi*, „Przegląd Współczesny” 6, 1927, 23, s. 40–55.
- Tokarz Waław, *Warszawa przed wybuchem powstania 17 kwietnia 1794 roku*, Napoleon V, Oświęcim 2018.
- Turiłowa Świetłana L., *Rosyjscy przedstawiciele dyplomatyczni w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII*, „Kwartalnik Historyczny” 105, 1998, 2, s. 71–79.
- Аниперков Вадим Вадимович, *Под маской сотрудничества. Конфликты российских войск и пророссийских конфедераций на землях Великого княжества Литовского в 1792–1793 гг.*, „Исторический вестник” 33, 2020, s. 138–176.
- Аниперков Вадим, „Наш партизан”. *Личность и служебная карьера Шимона Косаковского в свете российской дипломатической и военной корреспонденции (1790–1794 гг.)*, „XVIII amžiaus studijos”, 7: „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Giminė. Bendrija. Grupuoė” 2021, s. 97–156.
- Аніпяркоў Вадзім Вадзімавіч, *Гандаль правіянтам і фуражом у 1792–1793 гг. у кантэксьце адносін паміж шляхтай Вялікага Княства Літоўскага і войскамі Расійскай імперыі*, w: *Гісторыя гандлю на тэрыторыі Беларусі*, red. Анастасія Скеп’ян, Беларуская навука, Мінск 2016, s. 201–211.
- Брегер Герман, *Источники по истории парламентаризма ВКЛ в фондах НИАБ в Минске*, w: *Парламентаризм у Вялікім Княстве Літоўскім у XVIII стагоддзі*, red. Андрэй Уладзіміравіч Мацук, Робертас Юргайціс, Беларуская навука, Мінск 2020 (Актуальные проблемы истории и культуры, т. 2), s. 26–50.
- Костомаров Николай Иванович, *Последние годы Речи Посполитой*, Тип. Ф.С. Сущинского, Санкт-Петербург 1870.
- Курукин Игорь Владимирович, *Последний фаворит. Платон Зубов*, Издательство Наука, Санкт-Петербург 2022.
- [Романов] Георгий Михайлович Вел[икий] кн[язь], *Монеты царствования Императрицы Екатерины II*, т. 1, Типография Министерства путей сообщения (А. Бенке), Санкт-Петербург 1894.

Стегний Пётр Владимирович, *Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795*, Международные отношения, Москва 2002.

Шмигельскіце-Стукене Рамуне, *Сеймики Гродненскаго воеводства в февралі 1794 г. Сярод раздораў і інтрыг*, w: *Парламентарызм у Вялікім Княстве Літоўскім у XVIII стагоддзі*, red. Андрэй Уладзіміравіч Мацук, Робертас Юргайціс, Беларуская навука, Мінск 2020 (*Актуальныя праблемы гісторыі і культуры*, t. 2), s. 280–300.

Biogram: dr Vadzim Anipiarkou, do 2020 r. pracował w Instytucje Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi w Mińsku. Prowadzi badania dotyczące polityki rosyjskiej w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w.; kontakt: anipiarkou@icloud.com.

Author: Vadzim Anipiarkou, PhD, until 2020, he was an employee of the Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus in Minsk. He conducts research on Russian politics in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the second half of the eighteenth century; contact: anipiarkou@icloud.com.